

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X

Archivum Lithuanicum 18

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 18

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2016

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS

DOC. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* (kalbotyra / linguistics),
PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Ona Aleknavičienė

Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje

Litauische Sprichwörter und Rätsel o 9

Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė

Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai o 47

Philip Kraut

Jacob Grimm und die litauische Sprache –

II. *Etymologische Forschung im Deutschen Wörterbuch* o 89

Giedrius Subačius

Simono Daukanto *Istorijos žemaitiškos* (1828–1834)

rašybos lūžiai: diakritikai, geminatos, digrafai o 135

Mindaugas Šinkūnas

Kristus, Krystus, Christus, Chrystus ar *Cristus*?

Vardo rašybos raida XVI–XIX amžiaus raštuose o 185

Daiva Sinkevičiūtė

Lietuvių dvikamienių vardų trumpinių kilmės asmenvardžiai

ir jų kamienų užrašymo ypatybės Vilniaus naujųjų miestiečių

ir laiduotojų 1661–1795 metų sąrašė o 221

Reda Griškaitė

„Kasdienybės rašymas“ kaip provincijos intelektualų kūrybinės raiškos ženklas

(Šiaurių dvaro savininko Teodoro Narbuto pavyzdys) o 255

Tamara Bairašauskaitė

Bajorų žemvaldžių ekonominės ir socialinės minties trajektorijos:

rašytinis Antano Medekšos palikimas o 303

Giedrius Subačius, Pēteris Vanags

Žodis *valstybē* – Simono Daukanto pasiskolintas latvizmas o 337

Recenzijos (Reviews)

Birutė Kabašinskaitė

Recenzuojama: *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, 2015 o 375

Aurelija Tamošiūnaitė

Recenzuojama: Gijsbert Rutten, Marijke J. van der Wal, *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, 2014 o 385

Liucija Citavičiūtė

Recenzuojama: Žavinta Sidabraitė (par.),
Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis, 2015 o 397

Jolanta Gelumbeckaitė

Recenzuojama: Bettina Bock, Maria Kozińska (Hrsg.),
Schleichers Erben. 200 Jahre Forschung zum Baltischen und Slawischen, 2014 o 405

Alma Braziūnienė

Recenzuojama: Roma Bončkutė (par.), *Vaclovo Biržiškos ir Petro Joniko susirašinėjimas (1948–1955)*, 2015 o 413

Akvilė Grigoravičiūtė

Recenzuojama: Francesco Zamblera, *Jidiš kalbos žodynelis*, 2015 o 421

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Domas Kaunas, Audronė Matijošienė,
Vilija Gerulaitienė (par.), *Mažosios Lietuvos lietuviai Kanadoje. Išeivio Jurgio Kavolio 1891–1940 metų dokumentinis paveldas*, 2015 o 425

Paulius V. Subačius

Recenzuojama: Darius Staliūnas (sud.),
Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje, 2015 o 433

Nijolė Strakauskaitė

Recenzuojama: Vasilijus Safronovas, *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*, 2015 o 443

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Ernesta Kazakėnaitė

Glaustai apie pirmosios Biblijos latvių kalba vertimo istoriją o 451

Ona Aleknavičienė

Gotfrydui Ostermejeriui – 300 metų o 469

Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Dalia Kiseliūnaitė

Tarptautinė konferencija, skirta Georgo Wenkerio sakinių vertimams į užsienio kalbas o 479

Regina Venckutė

In memoriam: Algirdas Sabaliauskas (1929–2016) o 483

Mindaugas Šinkūnas

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Kristus, Krystus, Christus, Chrystus ar *Cristus*?

Vardo rašybos raida XVI–XIX amžiaus raštuose

1. ĮVADAS. XVI–XVII amžiaus lietuvių raštai klasifikuojami į tris rašomosios kalbos variantus. Pagrindinis šaltinio priskyrimo konkrečiam variantui kriterijus yra rašomosios kalbos fonetika ir morfologija, tačiau tyrėjus domina ir savytos šių variantų rašybos raidos tendencijos bei leksikos (ypač terminijos) skirtumai. Šiame straipsnyje tęsiamos tokių skirtumų paieškos ir nagrinėjama vienos leksemos rašyba. Vardo *Kristus* rašybos raida geriausiai išryškėja atsižvelgiant ne vien į šaltinių priklausymą rašomosios kalbos variantui, bet ir į jų rengėjų konfesinę priklausomybę.

2. VARDO *KRISTUS* UŽRAŠYMO VARIANTAI. Kristaus vardas senuosiuose lietuvių raštuose rašomas santrumpomis arba nesutrumpintas. Vartojamos dviejų (keturių) tipų santrumpos: su *X* (*xp* ir *Xst*) ir su *C* (*Cr*, *Ch*).

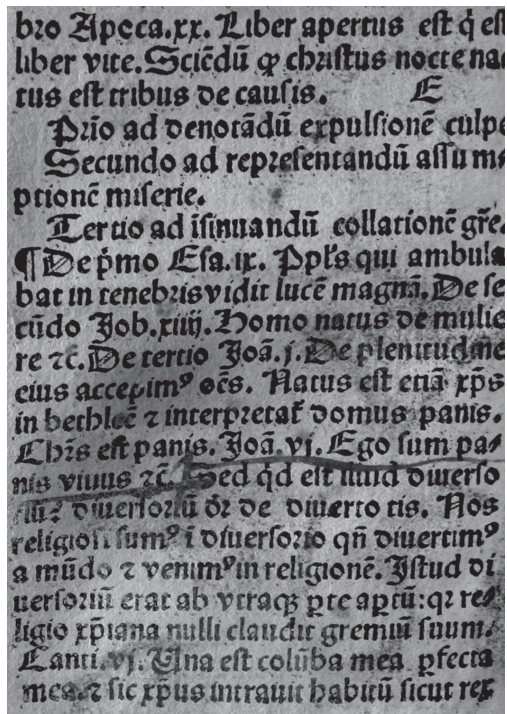
2.1. SANTRUMPOS *XP, XPS, Xst-, CR9, Ch-*. Kristaus vardas ir įvairūs Dievo įvardijimai ankstyvaisiais viduramžiais lotyniška nesutrumpinta forma buvo rašomi labai retai¹. Dažniau vartotos santrumpos $\overline{xp}$ ar $\overline{\chi\rho}$, sudarytos iš pirmųjų Kristaus graikiško vardo raidžių *chi* ir *ro*. Jos buvo mėgstamos ir vėlesniuose rankraščiuose² ar spaudiniuose³ (žr. 1 ir 2 pav.). Manoma, kad šios graikiškos raidės, dažnai suvokiamos

1 Traube 1907, 149; Chaplais 1987, 261.

2 Capelli ²1928, 401–402, 526.

3 Pavyzdžiui, Juozapo Flavijaus *Antiquitates Judaicae* skirtinguose nuorašuose ir leidimuose Kristaus vardas 18,63 eilutėje lotyniškai rašomas santrumpomis *xpc* arba *xps* – daugumoje IX–XV amžiaus rankraščių ir apie 1475 metus išspausdintoje knygoje (Liubekas), *xc* – 1200–1230 metų rankraštyje, *xpus* – 1470 metų spaudinyje (Augsburgas), *cristus* – XV amžiaus rankraštyje, *christus* – knygoje, spausdintose 1481, 1486, 1499, 1502, 1510 (Venecija), 1513–1514 (Milanas), 1511, 1513–1514,

1519 (Paryžius), 1524 (Kelnas) ir 1524 (Bazelis) metais; Kristaus vardas 20,200 eilutėje rašomas kaip *xpc* arba *xps* – daugumoje rankraščių bei knygoje, išspausdintose prieš 1475 (Nyderlandai?), maždaug 1475 (Liubekas), 1481, 1486 (Venecija), 1511, 1513–1514, 1519 (Paryžius) metais, *xpus* – 1470 metų spaudinyje (Augsburgas), *cristus* – 1461 metų rankraštyje; *crystus* – XV amžiaus rankraštyje; *christus* – 1499, 1502, 1510 (Venecija), 1513–1514 (Milanas), 1524 (Kelnas) ir 1524 (Bazelis) metų spaudiniuose; žr. Levenson, Martin 2014, 18, 44. Vėlesni leidimai šiame darbe netirti.

1 pav. Kristaus vardo rašyba 1507 metais spausdintoje knygoje: *christus* (2 eil.), santrumpos *Chrs*, *xps*, *xpus* (14, 12, 22 eil.); dar žr. *xp̄iana* (20 eil.); Kauno apskrities viešoji biblioteka: R 72863

kaip lotyniškos, buvo vartojamos ne vien taupant rašomąją medžiagą, bet kaip specialūs *nomina sacra* ženklai⁴, jų populiarumą palaikė ir kristograma *⁵.

Santrumpos *xps* ir *xp̄* vartojamos lietuviškose glosese, įrašytose 1501 metais išspausdintame mišiole „Missale ad usum romane“ (Mg). Įrašymo laikas iki šiol nėra tiksliau nustatytas, tyrėjai glosas datuoja skirtingai: 1502–1578 metais⁶; XVI amžiaus pabaiga ar vėliau⁷; glosos galėjo būti įrašytos ne vieno asmens, vienos – XVI amžiaus antrojoje pusėje, kitos – XVII amžiaus viduryje⁸. Dvi glosos yra su santrumpomis, skliaustuose pateikiamas spausdintas knygos tekstas (žr. 2 ir 3 pav.):

Mg XXXIIIv niegv tafai || ė xp̄svfaf?

[Nunquid ipse est **christus**?]

Mg CXIIIv galetvmitē || teipagi žynot || meilę xp̄vfo || kvr̄y peit įfs||manima.

[po||fītis [...] Scire etiā supemi || nentē fcientie charitatē xp̄i:]

4 Chaplais 1987, 261.

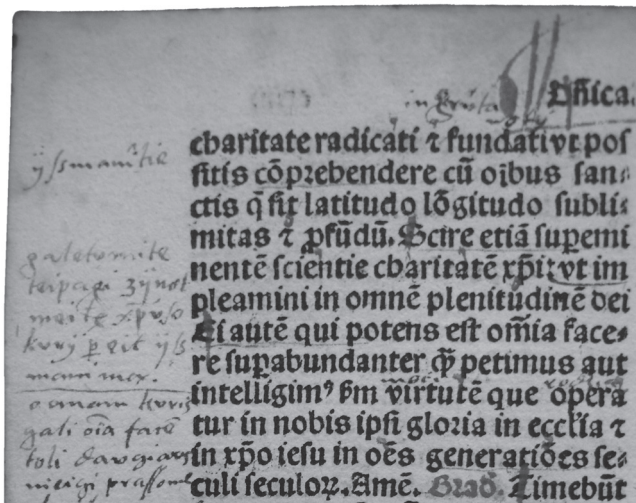
5 Horsley, Waterhouse 1984, 213–214.

6 Narbutas, Zinkevičius 1989, 330.

7 Gudmantas 2006, 371.

8 Subačius, Leńczuk, Wydra 2010, 57.

2 pav. Kristaus vardo santrumpos 1501 metų knygoje:
 lietuviškoje gloseje įrašyta *x̄p̄vfo* (4 eil. paraštėje),
 lotyniškame tekste išspausdinta *x̄p̄i*: (5 eil.);
 LNB: NPDAF C 889746/1506

Glosų datavimas galėtų būti patikslintas, jei būtų tvirčiau nustatytos tokių santrumpų vartojimo Lietuvoje chronologinės ribos. Tačiau reikia pastebėti, jog įrašytoją galėjo veikti ir šalia esantis lotyniškas tekstas, išspausdintas su identiškomis santrumpomis (pavyzdžiui, *x̄p̄i*).

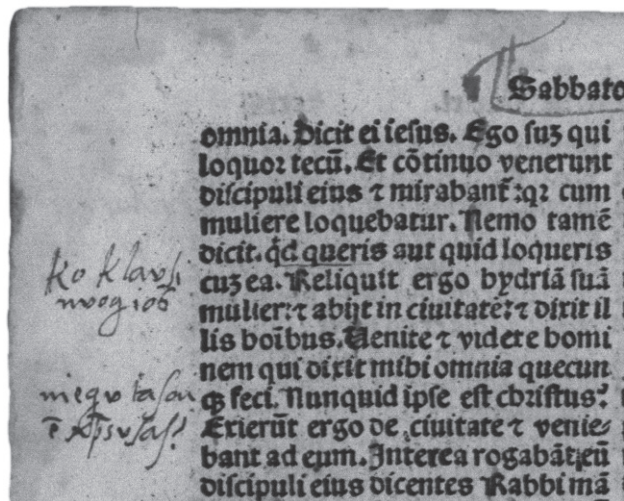
Chronologiškai vėlesnė yra santrumpa be raidės *p*. Santrumpą *Xst-* retkarčiais vartojo Samuelis Chilinskis versdamas Naująjį Testamentą, dažniau rašė nesutrumpintą formą *Christus*⁹. Šauksmininkas *X^{ste}* yra XVIII amžiaus pabaigos ar XIX amžiaus pirmosios pusės¹⁰ maldoje, įrašytoje viename *Knygos nobažnystės* egzemplioriuje (LNB, sign.: A 1/684 [144349]). Spausdintuose lietuviškuose šaltiniuose santrumpų su *X-* aptikti nepavyko¹¹, 1616 metų agendoje pavartota hibridinė forma voc. *Xristai* AP1616 45¹, vėlesniame leidime ji pakeista į voc. *Xrifte* AP1630 59¹⁵.

9 Lietuviškame tekste santrumpa pavartota 14 kartų: *Xstus* ChNT 26^{r7} (Mt 23,10), 78^{v19} (Lk 24,26), 89^{r62} (Jn 10,24), 101^{v42} (Apd 3,18), 107^{r24} (Apd 9,22), *Xst^{us}* 45^{v21} (Mk 12,35), 46^{r2} (Mk 13,6), 110^{v21} (Apd 13,25), gen. *Xstufa* 137^{r17} (1 Kor 2,16), *Xstuso* 152^{r62} (2 Kor 12,9), instr. *Xstusu* 30^{r34} (Mt 26,63), *Xstufu* 54^{v46} (Lk 4,41), *Xstufiep* 172^{v58} (1 Tim 1,14), voc. *Xfte* 30^{r49} (Mt 26,68). Dar plg. nom. sg. *Anti-Xstus* ChNT 198^{v34} (1 Jn 2,18), instr. sg. *Antixftu* 200^{v28} (2 Jn 1,7), gen. pl. *Anti-Xftu* 198^{v35}

(1 Jn 2,18). Tą pačią santrumpą Chilinskis pavartojo lotyniškoje Jono Andriejaus Jurskio biogramoje: gen. *Xfti* ChNT 222^{rs}.

10 Žr. Zinkevičius 1994, 167–168, 170.

11 Santrumpos *Xst-*, *Xt-* vartotos XVIII amžiaus lotyniškuose tekstuose, pavyzdžiui: Pasvalio jungtinių metrikų knygoje (in *X[ri]sto Pasv]M* 1780-04-09, 1783-01-13, 1783-12-18, in *X[ris]to Pasv]M* 1784-09-24, 1785-11-26 įrašuose), 1750 metų spaudinyje *Pėdelis miros* (*Xti* PM1750 87¹³).

3 pav. Kristaus vardo santrumpos 1501 metų knygoje: lietuviškoje gloseje įrašyta *x̄psvaf* (4 eil. paraštėje), lotyniškame tekste išspausdinta *christus* (10 eil.); LNB: NPDAF C 889746/1506 (www.epaveldas.lt)

Kitokia santrumpa vartojama vadinamuosiuose „dzūkiškuose“ poteriuose, užrašytuose XVI amžiaus pradžioje. Marijos pasveikinimo maldoje¹² po žodžio *iesus* Kristaus vardą žymi santrumpa *c̄r̄g*. Ji galbūt galėtų būti laikoma viduramžiškos rašybos *Cristus* pėdsaku. Viduramžių lotyniškuose rankraščiuose nesutrumpintos formos labai retos, retkarčiais konkuravo *Christus* ir *Cristus* bei *Xristus*¹³. Pastebėta tendencija, jog *Christus* rašė graikų kalbą mokantieji, tačiau tokio išsilavinimo neturintieji, o ypač rašę ne lotyniškai – *Cristus*; graikiškos raidės <χ> atitinkmuo jiems buvo lotyniška <c> (be aspiracijos)¹⁴. Tokia rašyba yra dažnesnė (2/3) nei *Christus* (1/3) IV–VI amžiaus rankraščiuose, kuomet vis daugiau tekstų rašyta liaudine lotynų kalba¹⁵.

12 Maldą šiame rankraštyje sudaro dvi dalys (iš Lk 1,28 ir 1,42), tai, kad trūksta trečiosios maldos dalies, svarbu rankraščio datavimui: ji pridėta XV amžiaus pabaigoje ar XVI amžiaus pradžioje (Lebedys, Palionis 1963, 120). Evangelijos pagal Luką eilutėje Jėzaus Kristaus vardas neminimas (Lk 1,42). Spėjama, kad į maldą vardas buvo įtrauktas popiežiaus Urbono IV laikais (1261–1264) ar kiek vėliau. XIV amžiaus šaltiniuose jau vyrauja variantai su vardu Jėzus ar dar dažniau – Jėzus Kristus (O’Carroll 2000, 165). Abu vardai – Jėzus Kristus – vartojami lietuviškoje maldoje

1595 metų Mikalojaus Daukšos katekizme (DK 58), 1605 metų katekizme (AK 48) ir 1677 metų Roberto Bellarmino katekizme (BK 6). Vėliau vardo *Kristus* atsisakyta, vien *Jėzus* randamas, pavyzdžiui, 1681(?) metų Jurgio Kasakauskio katekizme (KR 8), 1725 metų katekizme (ŠP1725 58), maldoje, 1750 metais išspausdintoje kartu su Jono Jaknavičiaus evangelijomis (JE1750 248) ir kt.

13 IX–X amžiaus rankraštyje rašoma *xristus*, žr. Traube 1907, 161.

14 Chaplais 1987, 264–265.

15 Chaplais 1987, 265, 268.

Graikų kultūros atgimimas VIII amžiuje jau įsitvirtinusios rašybos *Cristus* nebepaveikė, vėlyvaisiais viduramžiais ši forma laikytina normine italų, prancūzų, flamanų ir anglų raštininkų¹⁶. Italijoje, Prancūzijoje ir Anglijoje forma *Christus* vėl tapo vyraujančia XV amžiuje¹⁷.

Kito tipo santrumpa *Chus* vartojama vadinamojoje Wolfenbüttelio postilėje, perbraukta raidė *h* rodo, kad nuorašo autoriui įprasta buvo forma su *Ch*¹⁸.

2.2. NESUTRUMPINTŲ FORMŲ RAŠYBOS VARIANTAI. Kristaus vardas lietuviškuose raštuose gali būti pradedamas rašmenimis *C-*, *Ch-* arba *K-*, o šaknyje rašomas su *-i-*, *-j-* arba *-y-*. Skirtingos užrašymo kombinacijos iš viso sudaro devynis galimus variantus, septynis iš jų randame XVI–XIX amžiaus lietuviškuose šaltiniuose: *Kristus*, *Krjstus*, *Krystus*, *Christus*, *Chrjstus*, *Chrystus*, *Cristus*.

Formų su *Cr-* pasitaiko XVI amžiaus pabaigos–XVII amžiaus pradžios lietuviškoje knygoje, tačiau dėl retumo jos laikytinos spaudos klaidomis, o ne sąmoningais parašymais. Jų pasitaiko vos keletas – po vieną Daukšos, Jokūbo Morkūno ir Lozorius Zengštoko knygoje – nom. *Criftus DP 107₂₇* (su *ri* vietoje *rî*), *Criftus MP 56v₂₈*, dat. *Criftui ZG 31v₁₂*, acc. *Criftu DK 15₄*.

Rašymas su *K-* laikytinas fonetiniu (rašyba pagal tarimą). XVI–XVII amžiuje lietuvių kalbos fonetinėje sistemoje dar nebuvo įsitvirtinusios fonemos /ch/, /f/ ir /h/ – skoliniuose pastaroji dažniausiai netarta, o kitos keistos atitikmenimis /k/ ir /p/. Seniausia lietuviška forma su *k-* randama jau rankraštiniuose XVI amžiaus pradžios poteriuose: „Tikėjimo išpažinimo“ maldoje rašoma acc. *yefu kriftu* (vos keliomis eilutėmis žemiau nei aptartoji santrumpa *cřg*).

Vardo šaknies rašyba su *-i-* arba *-y-* fonetine gali būti laikoma tik iš dalies. Raidė <y> daugumai XVII–XVIII amžiaus Didžiosios Lietuvos lietuvių skaitytojų neturėjo fonetinės reikšmės, kuria skirtųsi nuo <i>, balsio ilgumas ja nežymėtas¹⁹. Ši raidė pagal lenkų rašybos pavyzdį žymėta dvibalsių antrajame komponente (pvz., <ay>, <ey>, <uy> ar <oy>)²⁰, o monoftonge aiškios funkcijos dažniausiai negaudavo, tebuvo <i> variantu²¹. Raidė <y> formose *Chrystus*, *Krystus* lietuviškuose XVII–XVIII amžiaus šaltiniuose atsirado dėl lenkų rašybos įtakos (apie vardo rašymą šia kalba žr. 4 skyrių).

Labai retai pasitaikančios formos su *-j-* laikytinos periferinėmis, atsitiktinėmis. Raidė <j> Lietuvos rašytojams ir spaustuviniams XVI amžiaus pabaigoje dar buvo

16 Chaplais 1987, 269, 271, 275.

17 Chaplais 1987, 270, 271, 274. XV amžiaus vokiškuose rankraščiuose vyraujančia forma laikoma *Cristus* – Lüders 1971, 375.

18 Šiame 1573 metų rankraštyje Kristaus vardas žymimas prie santrumpos pridendant galūnę: nom. *Chus*, gen. *Chaus*, dat. *Chui*, *Chtu*, acc. *Chu*, *Chu*, *Chun*, *Chum*, instr. *Chto*, *Chtufu*, all. *Chaufp*, *Chaufpi*.

19 Tendencijų <y> vartoti ilgojo balsio pozicijoje matyti Chilinskio raštuose.

20 Plačiau žr. Šinkūnas 2015.

21 Norą suteikti raidei <y> fonetinę reikšmę galima įžvelgti *Knygos nobažnystės* antrojo leidimo redaktoriaus taisymuose, kuris ja žymėjo trumpojo (!) nekirčiuoto skiemens /i/: „antrojo leidimo redaktorius (bent jau tas, kuris redagavo G² pradžia) turėjo gerai mokėti lietuvių kalbą. Skirdamas trumpąjį *i* (rašydamas *y*), jis, rodos, nė karto (!) neapsirikio, t. y. neparašė *y* ten, kur tariamas ilgasis *i*“ (Jakulis 1974, 25).

naujovė, jos vartoseną nebuvo aiškiau nusistovėjusi. Daukšos katekizme *Chrj|ftus* yra vos ne vienintelis žodis (*DK* 35¹³⁻¹⁴), kuriame pavartota raidė <j>²², o didžiulės apimties Daukšos postilėje raidė <j> pastebėta vos 4 kartus. Retumas rodo, kad vertėjas jos nevartojo, raidę surinko spaustuvininkas. Forma *Krjstus* pasitaiko Jono Bretkūno postilėje (3×): *Krjftus BP* II 20¹¹, 89³, gen. *Krjftaus BP* II 414¹⁸. Knygoje <j> vartojama ganėtinai retai: pirmojoje dalyje su <j> parašytus terasime 210, antrojoje – 307 žodžius (atmetus pavyzdžius su ligatūra <ij>). Bretkūno parašyme *Krjstus* <j> galbūt galėtų žymėti skiemens kirtį²³.

3. VARDŲ RAŠYBA SKIRTINGŲ KONFESIJŲ AUTORIŲ RAŠTUOSE. Peržiūrėjus daugumą XVI–XVII amžiaus lituanistinių šaltinių matyti, jog vardo rašybos raida ryškiausiai skiriasi evangelikų liuteronų (Mažosios Lietuvos) ir katalikų (Didžiosios Lietuvos) raštuose. Atskirai reikia kalbėti apie negausius kolektyvinius evangelikų reformatų darbus.

3.1. VARDŲ RAŠYBA EVANGELIKŲ LIUTERONŲ RAŠTUOSE. Mažosios Lietuvos raštijoje XVI amžiuje ir XVII amžiaus pirmojoje pusėje vyravo forma *Christus* (žr. 1 schemą). Taip vardas rašomas beveik visuose šaltiniuose iki Danieliaus Kleino gramatikų: Martyno Mažvydo 1547 metų katekizme (*MžK* 31×)²⁴, 1549 metų *Giesmėje šv. Ambraziejaus* (*MžGA* 13×), 1559 metų *Formoje krikštymo* (*MžF* 47×), 1566 metų (*MžG* I 63×) ir 1570 metų (*MžG* II 188×) Mažvydo rengtuose ir Baltramiejaus Vileto redaguotuose giesmynuose, rankraštiniame vadinamojoje Wolfenbüttelio postilėje (1573 metų nuoraše, *WP* 20×, plg. santrumpas su *Ch-* – apie 1534×), 1578 metų rankraštiniuose ir spausdintame įsakuose (*I1578r A* ir *B* po 1×; *I1578s* 2×), 1579 metų Vileto *Enchiridione* (*VE* 62×) ir jo *Evangelijose bei Epistolose* (*VEE* 106×), Bretkūno Biblijos vertime (pvz., *Psalmynė* 7×; Naujajame Testamente apie 84×) ir jo parengtame 1589 metų giesmyne (*BG* 201×, vienintelė forma su *K-*), rankraštiniame XVI amžiaus pabaigos giesmynėlyje (*UG* 26×), Simono Vaišnorio 1600 metų *Žemčiūgoje teologiškoje* (*MT* 508×, iš jų 7× Zacharijaus Blotno rašytoje pratarmėje), Zengštoko 1612 metais perspausdintose Vileto knygose (*ZE* 72×; *ZEE* 112×) ir giesmyne (*ZG* 370×, vos penkios formos *Kristus* yra 39r–41v puslapiuose išspausdintame, į ankstesnius gies-

22 Dar dviejuose žodžiuose raidė atspausta neaiškiai – *ižgėtbetoiuj DK* 362, *jo DK* 769; dar du žodžiai išspausdinti su ligatūra <ij>.

23 Bretkūno raštuose, skirtingai nei Daukšos, raidei <j> buvo suteikta ypatinga reikšmė. Daugumoje formų <j> žymi ilgąjį balsį [i], pvz., acc. sg. *apfpiaudjma BP* I 2597, rečiau – žodžio pradžios, trumpąjį ar galbūt pailgėjusį dėl kirčio balsį [i], pvz., *jr BP* I 1617, *ing girre BP* I 2679, raidė dar vartojama rašant dvibalsius, pvz., acc. sg. *šejmina BP* I 3223, *tinaj BP* I 498, *ifch pujkiftes BP* I

2707, gali žymėti junginius [ji], [ij] ar [ii], [iji], pvz., *paffiturejmas BP* I 27112, *prjmma BP* I 2476.

24 Formų dažnumas apskaičiuotas pagal LKI Senųjų raštų duomenų bazės ir kitus skaitmeninius perrašus. Neskaiciuojamos rašybos ar spaudos klaidos (pvz., *Ahriftaus DK* 405, *Ehriftaus MžG* II 91[332]¹¹, *Ehriftuie DP* 417²⁵, *Thriftaus DP* 62⁴⁸, *Crhifthus DP* 362³², *Chrišufie MP* 137³⁴, *Ckriftaus PS* II 202²³ ir pan.), sutrumpintos vardo formos. Morfologija netiriama.

myno leidimus neįtrauktame „Tikėjimo išpažinime“), Jono Rėzos 1625 metų psalmyne (RPs 3×), Jono Hofnerio 1634 metų sveikinime (HsP 1×), 1639 ir 1641 metų įsakuose (I1639, I1641 po 1×).

Junginį <ch> tie patys autoriai rašo ir vardo *Kristus* vedinyje *Antikristas*, vardo *Kristoforas* trumpinyje *Kristupas*, būdvardyje *antikristiškas*, pavyzdžiui: dat. sg. *Antichriftui* MŽG I 16(163)₂, nom. pl. *Antichriftai* WP 78v₁₅, nom. sg. *Antichriftifchkas* BG 11v[126]₁, dat. sg. *Antichriftui* BKa A7v[12]₁₀; nom. sg. *Antichriftifchkas* ZG 84r₄, *Christups* HsP1634₁. Tik Vaišnoro verstose knygoose rašyba nevienoda: *Žemčiūgoje teologiškoje* rašoma *Antichristus*, gen. -a (5×), bet kartu su ja išspausdintoje knygelėje *Apie popiežiškąją mišią – Antikristus*, gen. -a (2×), pavyzdžiui: nom. sg. *Antichristus* MT 238v₃, 11, gen. sg. *Antichrifta* MT 238v₁, 7, 21, bet nom. sg. *Antikristus* MTP 23v₁₆, gen. sg. *Antikrifta* MTP 32r₃.

Duomenys rodo, kad daugiau nei šimtą metų Prūsijos lietuviai kanonine laikė formą *Christus*. Tokią rašybą palaikė ir vokiškoji tradicija, pavyzdžiui, Martyno Liuterio verstoje 1545 metų Biblijoje vartota vokiška forma *Christus*²⁵.

Iš visų XVI amžiaus antrosios ir XVII pirmosios pusės liuteronų raštų vardo rašyba išsiskiria Bretkūno parengtieji. 1580 metais verstame Naujajame Testamente ir 1589 metais išspausdintame giesmyne jis dar rinkosi formą *Chriftus*, tačiau 1591 metais išspausdintoje Bretkūno postilėje vyrauja pagal tarimą rašoma forma *Kristus* (BP I 892×; BP II 900×; *Krjstus*: BP II 3×)²⁶. Pasitaikančios išimtys su *Ch-* joje labai negausios (*Christus*: BP I 30×; BP II 4×)²⁷. Postilėje vartota vardo rašyba buvo inovatyvi, tačiau amžininkų nepaveikė: jų tekstuose vardas su *K-* nerašomas.

Prie rašybos *Kristus* Mažojoje Lietuvoje pereita XVII amžiaus viduryje. Tai sietina su Danieliaus Kleino ir jo amžininkų atlikta lietuvių kalbos rašybos reforma²⁸. Kleino gramatikose aiškinama, jog skolinių [ch] ištariamas kaip [k], todėl reikia ir rašyti *Kristus*, *kvola*, *patriarka* ar *Malakijas*²⁹. Vardas su *K-* be išimčių rašomas ne tik grama-

25 Formos su *Christ-* randamos ir prūsų kalbos paminkluose (1545 metų I katekizme – 3×, II katekizme – 1×, 1561 metų katekizme – 43×, *Chriftum* 1×. (Formos suskaičiuotos iš skaitmeninių perrašų, paskelbtų *Prūsų kalbos paveldo duomenų bazės tekstų korpuse*.) II katekizme dar vartojama forma *Chricftus* 2×, su <c> [k] įterptu tikriausiai pagal žodį, reiškiantį krikštą (Mažiulis 2013, 169).

26 Formos „lietuvinimo“ užuomina randama vos porą metų anksčiau nei postilė išspausdintame giesmyne: šventės pavadinimas vienoje kolektos antraštėje įvardintas kaip *Ant Kriftaus Dangu=||βengima*, tačiau visur kitur giesmyne garbinamas *Christus*, pavyzdžiui, eilute žemiau per šią

šventę siūlomoje giedoti giesmėje (*Chriftus vßβenge ant aukſchta* BKo B5v).

27 Iš šių septynios formos į pirmąją dalį pateko kartu su perikopėmis, perimtomis iš Vilento; dešimt jų yra „Pasijoje“.

28 Apie reformos priežastis ir kai kurių priebalsių rašybos raidą žr. Šinkūnas 2014.

29 „In medio autem infervit tantum peregrinis vo-||cibus, ut: *Chriftus* Chriftus, *chwola* laus, *Sar=||donichus* Sardonix, *Patriarcha* Patriarcha, *Ma=||lachias* Malachias, *Ezechielis* Ezechiel. Sed fi || scribere debeamus, quem ad modum loquimur, prout || Scalliger vult l. 11. de cc. ll. c. 4. mallemus tales voces || ex peregrinis in suam flectentes ita scribere: *Kriftus* / || *Kwola* / *Patriarka* / *Malakias* &c.“ *KIGr* 723–30.

- 1612 Zengštokas, *Enchiridion* (ZE) *Evan- gelijos* (ZEE) *Giesmynas* (ZG)
- 1625 Rėza, *Psalteras* (RPs)
- 1639 *Įsakas* (I1639)
- 1641 *Įsakas* (I1641)
- XVII a. vid. *Žodynas* (Lex)
- 1653 Kleinas, *Grammatica* (KlGr)
- 1654 Kleinas, *Compendium* (KlC)
- 1666 *Giesmynas* (KING)
- 1670 *Catechismus* (K1670) [...]
- 1673 Sapūnas, Šulcas, *Grammatica* (SŠGr)
- 1674 Nettelhorst (N1674)
- 1684 Hartknoch, *Alt-* (H1684)
- 1685 *Giesmynas* (RG)
- 1694 Šulcas, Zandenas (ŠKS)
- XVII a. pab. *Žodynas* (CGL I) (CGL II)
- 1700 *Catechismus* (K1700)
- 1701 *Naujas Testamentas* (BtNT)
- 1701 Zandenas, *Katekizavimas* (ZK1701) [...]
- 1702 Brand, *Reysen* (BR1702)
- 1703 Brand, *Reis-Beschryving* (BR1703)
- 1704 *Giesmynas* (ŠG)
- 1709 *Catechismus* (K1709)
- iki 1710 *Giesmės* (TG)
- 1719 Lyzijus, *Katgismas* (LK)
- 1720 *Catechismus* (K1720)
- 1721 *Įsakas* (I1721)
- 1722 Engelis, *Katgismas* (EK)
- 1727 *Naujas Testamentas* (NT1727) [...]
- 1730 Berentas, *Davadnas* (BD)
- XVIII a. pr. *Praho žodynas* (PŽ)
- 1730 Hakas, *Žodynas* (HŽ)
- 1735 *Naujas Testamentas* (NT1735)

tikose (*KIGr* 4×, *KIC* 1×), bet ir vėliau Kleino parengtame giesmyne bei maldyne (*KING*, *KIM*: *Kristus* 530×)³⁰. Kleino siūloma rašyba buvo visuotinai priimta ir išgalėjo: ji vartota 1670 metų Liuterio katekizmo lietuviškoje dalyje (*K1670*, *Kristus*), Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco gramatikoje (*SŠGr*, *Kristus* 2×), Jono Rikovijaus 1685 metais parengtame giesmyne ir maldyne (*RG*, *RM*: *Kristus* 527×, *Krystus* 1×), 1694 metų Baltramiejaus Šulco katekizme (*ŠKS*, *Kristus* 42×), rankraštiniam XVII amžiaus vidurio žodyne *Lexicon Lithuanicum* (*Lex*, *Kristus* 1×) ir vėlesniame *Clavis Germanico-Lithvana* (*CGL*, *Kristus* 64×)³¹.

„Senoji“ forma *Christus* XVII amžiaus antrosios pusės liuteronų raštuose pasitai-ko ypač retai. Pavyzdžiui, ji yra 1674 metų Wolfgango Christophoro à Nettelhorsto disertacijoje esančioje maldoje, kuri sutampa su išspausdintąja Christophoro Hartknocho veikale (*N1674* B3r, *H1684* 93, dar kartą ji neredaguota perspausdinta *N1755* 23). Maldą jie nusirašė iš šaltinio, artimo 1670 metų Liuterio keturkalbiam katekizmui (šiam rašoma *Kriftu* *K1670* 159).

Mažoje Lietuvoje *Kristus* rašyta ir XVIII–XIX amžiuje, pavyzdžiui, 1701 metų Naujajame Testamente (*BtNT*: *Kristus* 570×, *Christus* 5×, visos formos su *Ch*- išspausdintos knygos pradžioje)³², 1719 metų Heinricho Johano Lyzijaus (*LK*, *Kristus* 54×), 1722 metų Gabrieliaus Engelio (*EK* 74×) ir 1730 metų Jono Berento (*BD* 135×) katekizmuose, 1730 metų Frydricho Vilhelmo Hako žodyne (*HŽ* 2×)³³, 1735 metų Naujajame Testamente (*NT1735* 654×)³⁴, 1735 metų knygelėje *Pienas mažiems vaikeliams* (*PMV* 35×), Jokūbo Brodovskio rankraštiniam žodyne (*B* 7×), Teodoro Lepnerio 1744 metais išspausdintame veikale *Der Preusche Littauer* (*L1744* 4×), 1747 metų Povilo Ruigio gramatikoje (*RgGr* 7×) ir Pilypo Ruigio žodyne (*RgŽ* 2×)³⁵ bei kituose šaltiniuose.

30 Zengštoko giesmyno nom. sg. *Antichriftifchkas* (*ZG* 84r₄) Kleino giesmyne pakeista į *Antikristifchkas* (*KING* 460₁), taip pat išspausdinta ir Jono Rikovijaus bei Frydricho Šusterio parengtuose giesmyno leidimuose (*Antikristifchkas* *RG* 549₁₅, *Antikristifchkas* *ŠG* 593₁₅).

31 Šiame žodyne vartojamas *Prieškristus*, *Prieškristis* 'Antikristas' (3×), vertinys iš vokiečių *Wieder Christ*, pavyzdžiui: *Antichrift. Prieß-Kriftus, aus. M.* *CGL* I 126₁₂; *Wieder Chrifft. Prieß-Kriftis, cziô. M.* || *Viel Verführer find in die Welt || koñen, die nicht bekennen Iefum || Chrifft, daß er ins Fleisch koñen ift, die||fer ift der Verführer und Wieder Chrifft: || Daug Iŝwadzûtojû i Swieta atejoj, kur=||rie n'ispažyfta Iezu Kriftu, jog jisfai || i Kuna atejes. Szittas yra Iŝwadzû=||tojis ir Prieß-Kriftis, 2. Ioh. 1.7. CGL* II 963₂₈₋₃₆.

32 Plg. *Antikristus, -aus* (*BtNT* 5×), pavyzdžiui: nom. sg. *Antikriftus* *BtNT* 409₂₅ (1 Jn 2,18), 409₄₂ (1 Jn 2,22), 414₁ (2 Jn 1,7), gen. sg. *Antikriftaus* *BtNT* 411₂₈ (1 Jn 4,3), gen. pl. *Antikriftû* *BtNT* 409₂₆ (1 Jn 2,18).

33 Plg. *Prieškristis* (*HŽ* 2×), *prieškristiškas, -a* (2×), pavyzdžiui: *Antichrift Prieß=Kriftis* *HŽ* 156₁, *Prießkriftis, fció der Antichrift. I d. g. m. HŽ* 104₁₇₋₁₈, *Antichriftifch prießkriftifchkas. HŽ* 156₂₋₃, *Prießkriftifchkas, ko antichriftifch, g. m. ka, kôs, g. f. HŽ* 104₁₉₋₂₁.

34 Plg. *Prieškristis* (*NT1735* 4×), *prieškristiška* (2×), pavyzdžiui: *prieß=kriftis* *NT1735* 331₇ (1 Jn 2,18), 331₂₆ (1 Jn 2,22), 335₁₅ (2 Jn 1,7), acc. sg. *Prieß=Krifti* *NT1735* 350₁₂, gen. sg. f. *Prieß=Kriftifchkôs* *NT1735* 357₅₈, *Prieß=kriftifchkôs* *NT1735* 358₅₉.

35 Dar plg. *Widerchrift, Prieß=Kriftis, fció, M. 1 Joh. II.18. RgŽlv* 400₁₆₋₁₇, *Prieß=Kriftis, fció, M. der Widerchrift RgŽlv* 113₆₋₇.

Mažojoje Lietuvoje rengtuose raštuose nerasime vardo varianto su *-y*³⁶. Jis nevar-
totas dėl mažesnės nei Didžiojoje Lietuvoje lenkų raštijos įtakos ir dėl grafemų <i> ir
<y> reikšmių atskyrimo (ilgasis balsis rašmeniu <y> nuosekliau pradėtas žymėtas
1625 metų Jono Rėzos psalmyne)³⁷.

Kitokia nei Prūsijoje Kristaus vardo rašymo variantų konkurencija vyko Didžio-
joje Lietuvoje.

3.2. VARDŲ RAŠYBA KATALIKŲ RAŠTUOSE. Didžiosios Lietuvos katali-
kų raštuose XVI–XVIII amžiuje vardo rašyba su *K*- buvo neįprasta, beveik be išimčių
vartota vien forma *Christus*, o vėliau lenkų rašybos pavyzdžiu imta rašyti ir *Chrystus*
(žr. 2 schemą).

„Lotyniškoji“ forma *Christus* katalikų raštuose vyravo iki XVII amžiaus vidurio:
1595 metų Daukšos katekizme ir 1599 metų postilėje (DK: *Christus* 46×, *Chrystus* 1×,
Chrjstus 1×, *Cristus* 1×; DP: *Christus* 2131×, *Chrystus* 3×, *Kristus* 3×, *Cristus* 1×; plg. DP:
Antichristas ar *Antichristus* 25×, *kristusai* 1×), 1605 metų Ledesmos katekizmo vertime
(AK: *Christus* 40×, *Chrystus* 5×), 1616, 1630 ir 1633 metų sakralinių formulių knygoje
(AP1616, AP1630, RS1633: *Christus* po 1×), Konstantino Sirvydo 1629 metų postilėje
(PS I: *Christus* 191×, *Chrystus* 30×)³⁸.

Maždaug nuo XVII amžiaus vidurio katalikai Mesijo vardą lenkų rašybos pavyz-
džiu vis dažniau ėmė rašyti su *-y*: *Chrystus*. Sirvydo postilės antroji dalis (1644) yra
pirmasis leidinys, kuriame „lenkiškoji“ forma *Chrystus* (PS II 76×), nors ir nedidele
persvara, yra dažnesnė negu *Christus* (68×). Redaktorius taisė Sirvydo *-i* į *-y*- nevie-
nodai atidžiai: nepataisytų formų daugiau liko knygos pradžioje ir pabaigoje nei
viduryje. Porą metų vėliau Saliamono Mozerkos Slavočinskio išspausdintose giesmė-
se vis dar dažniau buvo garbinamas *Christus* (SG 39×) nei *Chrystus* (11×). Jaknavičiaus
evangelijų 1647 metų leidime, kaip ir PS, dažnesnė forma *Chrystus* (JE1647: *Chrystus*
11×, *Christus* 6×)³⁹. Knygoje *Agenda parva* ir *Rituale sacramentorum* spausdinamose
sakralinėse formulėse *Christus* suredaguotas į *Chrystus* maždaug 1656 metais (plg.
Christus – AP1616 1×, AP1630 2×, RS1633 1×, *Chrystus* – 1656, 1666, 1679, 1691, 1700 metų
leidimuose). Sirvydo žodyno 1642 metų leidimo forma *Christus* 1677 metais pakeičia-
ma į *Chrystus* (SD1642: *Christus* 1×; SD1677: *Chrystus* 1×; SD1713: *Chrystus* 1×). Rank-
raštniame XVII amžiaus antrosios pusės „Tikėjimo išpažinimo“ nuoraše, parašytame

36 Vienintelė forma *Kryftus* yra Rikovijaus
1685 metų giesmyne. Ankstesnėje šios Da-
nieliaus Kleino verstos giesmės publikaci-
joje išspausdinta *Kriftus* KING 377²¹, tad
forma *Kryftus* RG 478²⁴ yra spaudos ar
nuorašo klaida, ji ištaisyta sekančiame
giesmyno leidime: *Kriftus* ŠG 522²⁴.

37 Bretkūno psalmių knygos vertimo rankraš-
tyje pasitaikančios raidės <y>, <ÿ> ar <ij>
priskirtinos taip pat Rėzai ar kitiems XVII
amžiaus korektoriams.

38 Pusė formų su *-y*- yra lanko Dd pradžioje.

39 Išlikusių ankstesnių šios knygos leidimų
nesurasta, vėlesniuose *Chrystus* / *Christus*
formų santykis svyruoja nuo 1:1 iki 26:1
(plg. JE1674: 10×/7×; JE1679: 9×/9×; JE1690:
11×/7×), XVIII amžiaus leidimuose normi-
ne forma, be jokios abejonės, laikytina
Chrystus (JE1705: 18×/3×; JE1750: 26×/1×).

XVIII amžiuje vyravo forma *Chrystus*, su ja kartais konkuravo *Christus*, tačiau su *K-* vardas nebuvo rašomas (nė vieno pavyzdžio nepavyko aptikti)⁴². 1725 metų katekizme *Pamokslas krikščioniškas* (ŠP1725 21×) ir 1750 metų *Pėdelyje miros* rašoma *Chrystus* (PM1750: *Chrystus* 114×, *Christus* 3×, *Cristus* 1×), 1766 metų *Mokslas skaitymo rašto moko skaityti Chrystus* (MS1766 30×, plg. *Christus* 1×)⁴³, Žemaičių vyskupo Jono Lopacinskio *Pamoksle* ir jo parengtoje knygoje *Metai šventi arba jubileušas* spausdinama *Chrystus* (LP1770 apie 5×, plg. *Christus* 1×; LM1776 apie 24×, plg. *Christus* 3×), 1793 metų *Altoriaus duchauno* leidime (AD1793: *Chrystus* apie 48×, plg. *Christus* 1×) ir Kiprijono Lukausko 1797 metų rankraštiniuose pamoksluose rašoma *Chrystus* (LP 230×, plg. *Christus* 5×).

Kai kuriose knygose dėl vardo rašybos abejojama, pavyzdžiui, Mykolo Olševskio *Bromos* 1753 metų leidimo pradžioje rašoma *Christus* (OB1753, 14×), bet nuo 151 puslapio dažnesnė forma *Chrystus* (26×, plg. *Christus* 2×); *Rituale Sacramentorum* spausdinamose lietuviškose sakralinėse formulėse forma *Chrystus* vartojama 1715, 1730, 1734 metų leidimuose, bet prie formos *Christus* vis grįžtama 1735, 1742, 1755, 1771 metų leidimuose, kituose vėl rašoma *Chrystus* (1743, 1757, 1758, 1777 metais), išplėstame 1799 metų leidime *Chrystus* (RS1799 8×) gerokai dažnesnis nei *Christus* (1×). Šios formulės buvo redaguojamos retai, vardo rašybą galėjo lemti perspausdinant naudojamas leidimas. Pasitaiko ir tokių XVIII amžiaus knygų, kuriose forma *Christus* yra pagrindinė, pavyzdžiui, Simono Jakštavičiaus knygoje *Spasabas nabaženstou Chrystus* rašoma labai retai (JS1771: *Christus* apie 46×, *Chrystus* 3×), o tam pačiam Papilio kunigui priskiriamoje *Novenoje švento Antano* (apie 1775) formų su *-y-* visai nepastebėta (JN1775: *Christus* apie 26×).

XIX amžiaus pradžioje, atrodytų, vis dar konkuruoja *Chrystus* ir *Christus*, o nuo amžiaus vidurio pereinama prie rašybos *Kristus*. Prie „lotyniškosios“ formos *Christus* grįžtama Juozapo Arnulfo Giedraičio išleistame 1816 metų Naujajame Testamente (GNT: *Christus* 571×, *Chrystus* 1×) bei Bonaventūros Gailevičiaus 1826 metų *Metai šventi arba jubileušas didis* (GaMe1826: *Christus* 41×, *Chrystus* 2×, *Krystus* 1×), taip pat rankraštyje *Purpura išganyimo mūkos Jėzuso* (PIMJ: *Christus* 90×), tačiau kiti autoriai ir toliau rašo *Chrystus* (pavyzdžiui, Simonas Stanevičius, *StaIs1823*, 2×; Kajetonas Rokas Nezabitauskis, *NezNa1824*).

Forma *Krystus* katalikų raštuose pradėta vartoti XIX amžiaus pirmojoje pusėje, vėliau pereita prie *Kristus* ir ši forma iki amžiaus pabaigos išstūmė senąsias *Chrystus* ir *Christus*. Neturint išsamesnio XIX amžiaus istorinio tekstyno sunku nustatyti, kurie autoriai šiam pokyčiui padarė didžiausią įtaką. Formą su *-y-* – *Krystus* – vartojo Simonas Stanevičius (*StaPa1829* 1×; ankstesnėje knygoje jis rašė *Chrystus*, *StaIs1823* 2×), taip pat Jurgis Pliateris, perrašinėdamas Daukanto „Darbus“ (*DauDr1822* 16×).

42 Formą *Kristus* nuosekliai vartojo jėzuitas Jonas Jaskaudas, dirbęs Karaliaučiaus ir Tilžės (Drangauskinės) misijose, „Krikščioniško katalikiško katekizmo“ (JK1770) rašybą jis derino prie įprastos Mažosios Lietuvos gyventojams.

43 Vienintelė forma su *-i-* surinkta 15 p. prieš kėlimo ženklą: rinkėjas sutalpino spaudmenis į eilutę pakeisdamas platesnę literą <y> siauresne <i>.

Tyrimui panaudoti šaltiniai rodo, jog formą *Kristus* iš Prūsijos lietuviškų raštų nusižiūrėjo ir Motiejaus Valančiaus padedamas katalikų raštuose įtvirtino Simonas Daukantas. *Istorijoje žemaitiškoje* Daukantas nuosekliai rašo *Kristus* (*DauIŽ1834* 37×, galbūt tik vengdamas žemaičių /e/ žyminčios <y>?). 1842 metais spausdintoje Daukanto *Abėcėlėje* <y> jau žymi /i/, čia judama nuo formos *Krystus* link *Kristus* (*DauAb1842*, *Krystus* apie 8×, knygelės pabaigoje dažnėja *Kristus* apie 5×). Formą *Kristus* Daukantas apsisprendė vartoti spausdindamas *Būdą senovės lietuvių* (*DauBū1845* 43×), tiesa, knygos pradžioje dar kiek paabejodamas (parašė ir *Krystus* 2×). Vėliau rengtame tritomiame lenkų–lietuvių kalbų žodyne rašė *Antekristus* (*DauDŽ I* 9), *Kristus* (*DauDŽ I* 125), tačiau vis dar kiek abejojodamas: vardas pradėtas „rašyti raide C, bet ji nutepta taisant ir yra likusi labai neaiški, galbūt taisyta į K⁴⁴, šaknyje <y> taisyta į <i>. Tame pačiame žodyno straipsnyje įdėtame iliustraciniame pavyzdyje *atejimas Kristaus Pona musū* taisyčių nėra, bet toliau vėl abejojama – būdvardžio *Chrystusowy* vertime *Krystusinis* <i> pataisyta į <y> (*DauDŽ I* 125; žr. 4 pav.). Žodyną Daukantas rengė tarp 1850 metų ir 1856 metų pabaigos Valančiaus kvietimu apsigyvenęs Varniuose⁴⁵. Nėra abejonės, kad judviejų diskusija religinių raštų kalbos ir rašybos klausimais prasidėjo anksčiau, jie bendravo Peterburge 1844–1845 metais⁴⁶. Apie tai liudija 1846 metų laiškas, kuriame Daukantas primena Valančiui, kaip jie lyginę 1701 metų Naujajį Testamentą (*BiNT*) su katalikiškuoju vertimu⁴⁷.

Išlikęs 1847 metais cenzūros apčiuobtas spaudai Daukanto rankraštis *Maldos katalikų* (*DauMa1842*) su įterptais lapais, rašytais Valančiaus, rodo, kad rengėjai dar nebuvo apsisprendę dėl Kristaus vardo rašybos. Daukantas rankraštį rengė 1842 metais ir dažniausiai rašė *Krystus* (159×), retai – *Kristus* (19×), *Christus* (1×), Valančius redagavo greičiausiai 1847 metais⁴⁸ ir vartojo formas *Krystus* (6×), *Kristus* (3×), *Christus* (2×).

Valančius tvirtai apsisprendė vartoti formą *Kristus* jau 1848 metais išspausdintoje *Žemaičių vyskupystėje*. Per šį ir kitus jo raštus tokia rašyba paplito katalikų raštijoje. Pavyzdžiui, Lauryno Ivinskio kalendoriuje, skirtame 1846 metams, dar vis rašoma *Christus* (*IviKa1846*), 1847 – *Chrystus* (*IviKa1847*), tačiau 1848 metų ir vėlesniuose – *Kristus* (*IviKa1848*), taip pat ir jo žodyne, parašytame po 1861 metų (*Kristus* *IviŽo* II 341, gen. *Kristaus* II 335, acc. *Kristu* II 262).

Rašyba *Kristus* plito pamažu, senosios formos su *Ch-* randamos ne tik XIX amžiaus vidurio knygoje (pavyzdžiui, rengtose Kazimiero Prialgausko, Petro Gomaliausko: *PriNo1850*, *GomAp1853*), bet ir gerokai vėliau išspausdintuose darbuose (pavyzdžiui, Petro Vileišio, Juozo Miliausko-Miglovaros: *VilAp1876*, *VilIš1876*, *VilJo1877*, *VilLe1892*, *MilRa1884*), o ir XIX amžiaus pabaigoje Antano Kriščiukaičio-Aišbės išleistame elementoriuje grafemos <Ch> tarimas iliustruojamas sakiniu *Christus arba Kristus* (*KriEl1895*). Tačiau dauguma XIX amžiaus antrosios pusės rašytojų formą *Kristus* perėmė nedvejodami.

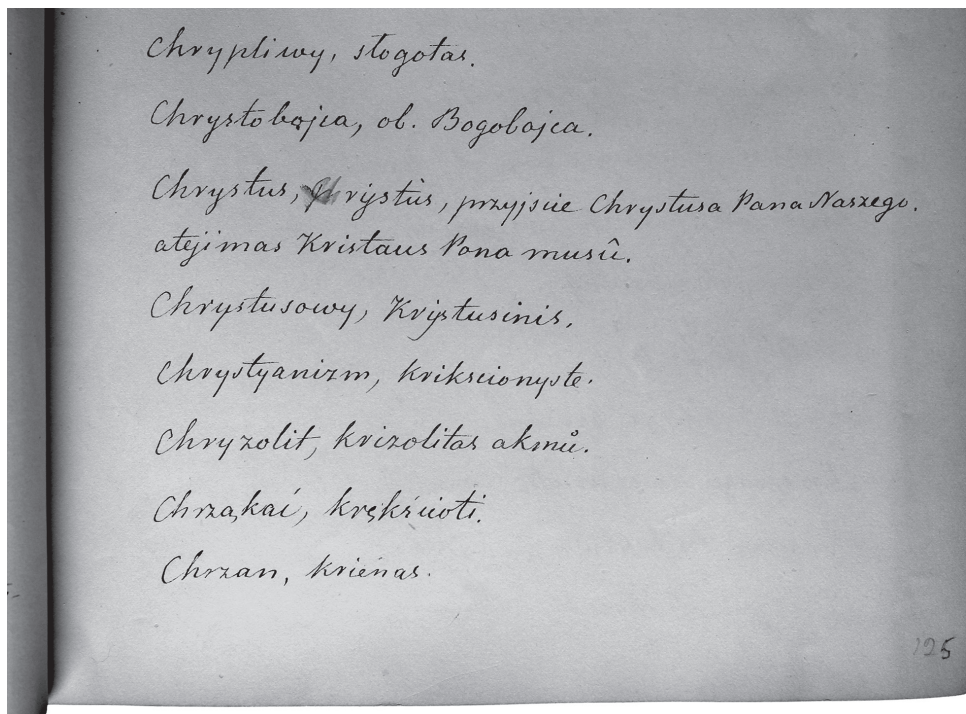
44 Subačius 1993, 111, 68 išn.

45 Subačius 1993, 14, 8.

46 Šenavičienė 2000, 125.

47 Janulaitis 1922, 786.

48 Šenavičienė 2000, 130, 134. Mažiau tikėtina, jog Valančius prie rankraščio dirbo 1844–1845 metais (Šenavičienė 2000, 129, 136).

4 pav. DauDŽ I 125: Kristaus vardo rašyba ir taisymai Simono Daukanto žodyne; LLTIB: F1-SD 12.

3.3. VARDŲ RAŠYBA EVANGELIKŲ REFORMATŲ RAŠTUOSE. Pirmosiose lietuvių reformatų knygose rašoma *Christus* (žr. 4 schemą): ši forma yra dažniausia ir pagrindinė Merkelio Petkevičiaus 1598 metais išleistoje knygoje ir Jokūbo Morkūno spaustuvėje 1600 metais išspausdintoje postilėje (PK: *Christus* 161×, *Chrystus* 11×, *Kristus* 3×, *Krystus* 1×, plg. *Antikristas* 3×; MP: *Christus* 609×, *Kristus* 18×, *Chrystus* 5×, *Krystus* 1×). Formą *Christus* žinome užfiksuotą ir arijono (antitrinitoriaus) Blastaus Kmitos 1618 metų įrašė (gen. *Chriftusa* KĮL1618).

Vėliau reformatų nuomonės, kaip rašytinas Mesijo vardas, išsiskyrė. Chilinskis palaikė senąją tradiciją: tiek Naujojo Testamento rankraštyje (versti pradėta 1657 metais), tiek apie 1660 metus Londone spausdintoje Senojo Testamento išlikusioje dalyje randama vien forma *Christus* (ChNT, ChST: 571×, vos kelis kartus parašyta ar išspausdinta *Chrystus* 3× ar *Chrjstus* 1×)⁴⁹, tačiau 1653 metais Kėdainiuose išspausdintos *Knygos nobažnystės* rengėjai dėl vardo rašybos nebuvo tvirtai apsisprendę, jie vardą rašė net ketveriopai.

⁴⁹ Dar plg. nom. sg. *Anti-||Chriftus* ChNT 198v47 (1 Jn 2,22), gen. sg. *Anti-CHrifta* ChNT 199v10 (1 Jn 4,3).

Knygos nobažnystės postilės vertėjų darbą tyręs Antanas Jakulis pastebėjo, kad pamokslų knygos pradžioje ir pabaigoje vardas *Kristus* rašomas su *K-*, bet likusioje dalyje vyrauja *Ch*⁵⁰. Jakulio duomenis reikia papildyti ir vartojama vardo santrumpa „*K.*“ bei patikslinti atskiriant šaknies rašybą su *-i-* nuo *-y-*. Ir šių rašybos variantų išsidėstymas puslapiuose yra reikšmingas autorystei nustatyti. Iš viso *Knygoje nobažnystės* vartojami keturi vardo rašybos variantai: *Christus* (292×), *Krystus* (178×), *Chrystus* (22×), *Kristus* (22×) ir santrumpa *K.* (11×).

Skirtingų vardo rašybos variantų distribucija *Knygos nobažnystės* puslapiuose grafiškai pavaizduota 3 schemeje. Joje pažymėtas tiriamų formų išsidėstymas puslapiuose yra dėsningas, išsiskiria kelios „zonos“:

1. forma *Christus* yra pagrindinė giesmyne *KNG*¹ 121–264 (knygos pradžios giesmėse, sukurtose pagal psalmes, *Kristus* neminimas), pamokslų vidurinėje dalyje *KNSE*¹ 78–241, maldyne *KNM*¹ 2–71 (išskyrus pirmuosius puslapius) ir katekizme *KNM(K)*¹ 74–84;⁵¹

2. *Krystus* – pamokslų pradžioje ir pabaigoje *KNSE*¹ 2–77 (pradžioje dažniau vartojamas ir trumpinys *K.*) ir 247–262;

3. *Chrystus* – giesmių registre *KNG*¹ 273–276, pirmojoje „*Pasijos*“ dalyje *KNSE*¹ 263, 274, 275, 277 ir maldyno pirmuosiuose puslapiuose *KNM*¹ 1–2.

Papildyti iki šiol žinotą *Knygos nobažnystės* rengimo spaudai rekonstrukciją galėtų trečiojo rašybos varianto *Chrystus* distribucija. Nors tokių formų pavartota palyginus nedaug (vos 22×), jos išsidėsčiusios gana kompaktiškai, ryškiausia jų koncentracija yra giesmių registre. Giesmyne visur rašoma *Christus*, išimčių nepasitaiko, išskyrus vienintelę giesmę *KRiftus kurs kienteio* (*KNG*¹ 165), kuri registre užregistruota jau kiek pakeitus rašybą: *Kryftus kurs kientejo* (*KNG*¹ 275). Kitos giesmės, prasidedančios žodžiu *Christus*, registre taip pat suregistruotos lyg turėtų *y* – *Chrystus* (vos 3 formos parašytos tiksliai kaip giesmyne – *Christus*). Visa tai leistų manyti, jog giesmių registrą sudarė kitas asmuo, galbūt prisidėjęs ir prie „*Pasijos*“ (*KNSE*¹ 263–285) bei maldyno pirmųjų puslapių rengimo (*KNM*¹ 1–2). Tai įrodyti arba paneigti reikėtų pasitelkus papildomų argumentų.

Rašybos variantas *Kristus* ganėtinai retas ir kompaktiškesnės distribucijos neturi, formos išsibarsčiusios daugiausia vidurinėje pamokslų dalyje (pramaišiu su daug dažnesniu *Christumi*).

*KNSE*¹ pamokslų pradžioje ir pabaigoje vyrauja formos *Krystus*. Reikia pastebėti, jog šiose knygos dalyse tai yra vienintelis žodis, kuriame ne dvibalsiuose vartojama raidė <y> (dvibalsiuose ji rašoma). Tai išskirtinis reiškinys, kuomet raidė vartojama ne fonemai, o leksemai žymėti.

50 Jakulis 1982, 173

51 Šiose dalyse rašoma ir nom. sg. *Antichriftás* *KNG* 238¹⁶, gen. sg. *Antichrifta* *KNSE* 110¹², *Antichriftá* *KNM* 5¹⁸.

<p>1598 Petkevičius, <i>Katekizmas (PK)</i> ■●■</p> <p>1600 Morkūnas, <i>Postilė (MP)</i> ■○■</p> <p>1618 Kmita, įrašas (<i>KiL1618</i>) □</p> <p>1653 <i>Knyga nobažnystės (KNG¹)</i> ■</p> <p>po 1657 Chilinskis, <i>Naujasis Testamentas (ChNT)</i> ○</p>	<p>apie 1660 Chilinskis, <i>Senasis Testamentas (ChST)</i> ○</p> <p>1680 katekizmas (<i>PP</i>) ■</p> <p>apie 1684 <i>Knyga nobažnystės (KNG²)</i> ■</p> <p>XVIII a. pab.–XIX a. pr. įrašas (Zinkevičius 1994) ■</p> <p>1803 Cerauskas, <i>Katekizmas (CK1803)</i> ○</p> <p>1803 Cerauskas, <i>Kozonis (CP1803)</i> ●●</p>
---	---

4 schema. Vardo *Kristus* rašybos variantų distribucija kai kuriuose evangelikų reformatų raštuose:

- – *Kristus*; ● – *Krystus*; ■ – *K.*; □ – *Christus*; ○ – *Chrystus*;
- △ – *Chrjstus*; c – *Cristus*; Ɑ – vardas perikopėje

Plačiau nesigilinant į *KNSE¹* šaltinius galima pasakyti, kad pratarinėje minimōs Gžegožo Žarnoviečio 1597 metų postilės perikopėmis vertėjas nesirėmė (leksika ir žodžių tvarka rodo, jog jos negali būti vertimo šaltiniu), tačiau joje vartojama lenkiška forma *Kryftus* rodo, kad ši postilė galėjo veikti vieno iš vertėjų nuostatas dėl vardo rašybos lietuvių kalba.

Kartais *KNSE¹* pamokslų pradžioje ir pabaigoje vietoje tikėtinios formos *Krystus* parašoma ir *Christus*. Penkias iš septynių tokių išimčių galima paaiškinti naudotų šaltinių įtaka. Perikopių formos su *Ch-* į *KNSE¹* pateko iš Sirvydo postilės arba Jaknavičiaus evangelijų, kurių vertimo šaltiniu laikytinas Jakubo Wujeko 1593 metų vertimui artimas leidinys. Plg.:

Mt 11,2

- KNSE¹ 5–6 Ižgirdes Ionás kaliniie ape dárbus **Chriftufa** / nufiuntis du iž mokitiniu fawo / tare iám.
- PS I 32 ANuo metu: Ižgirdis Ionas kaliney darbus **Chriftufo**, nufiuntis du iž mokitiniu fawo, tare iam.
- JE1647 3 ANo metu: Ižgirdis Ionas turmoie (kaliney) darbus **Chryftufo** / nufiuntis du ižg mokitiniu fawo / tare iam.
- JE1647 3 WON czaś: Vflyšawšy Ian w więźzieniu dźielá **Chryftufowe** / pošlawšy dwu 3 vcžniow fwoich / ržekł mu:
- WNT1593 45 A Ian vflyšawšy w więźzieniu dźielá **Chriftufowe**; pošlawšy dwu 3 vcžniow fwoich / ržekł mu:
- GŽ1597 6v GDy vflyšal Ian w ćiemnicy vcžynki Páná **Kryftufowe** / pošlał do niego dwu 3e 3wolennikow fwoich / pytaiac go

Jn 1,20

- KNSE¹ 9 Ir ižpažino / o neužgine: ir ižpažino / jog ne efmi aš **Chriftus**.
- PS I 69 Ir ižpažino o ne vžgine: Ir ižpažino, iog neefmi aš **Chriftus**.
- JE1647 5 Ir ižpažino o ne vžgine: ir iž pažino / iog neefmi aš **Chryftus**:
- DP 21 Ir ižpažino / o nē vžgine: ižpažino / iog nēfmí aš **Chriftus**.
- JE1647 5 Y wyznał / á nie 3ápržał: á wyznał / žem ia nie ieft **Chryftus**
- WNT1593 302 Y wyznał / á nie 3ápržał: á wyznał; žem ia nie iest **Chriftus**.
- GŽ1597 14v A ten wyznał á nic nie 3ápržał /ábowiem wyznał ižem ia nie ieft **Kryftus**.

Jn 1,25

- KNSE¹ 10 Ir kłaufe ghi / o tare iam. Kodelg tada krikštii / kadáng ne efí **Chriftus** / ney Eliošius / ney anfay Pranašas /
- PS I 69 Ir kłaufe io, ir tare iam. Kodrinag krikštii, iey tu neefí **Chriftus**, ney Elias ney Pranašas?
- JE1647 5–6 Ir kłaufe io / ir tare iam. Kodrinag krikštii / iey tu nei efí **Chryftus** nePranašás?
- DP 21 O kłaufe ii / ir târe iam: Kodrinağ tad krikštiii / kadağ tu nēfí **Chriftus** / nei Helias / nei Prânašas?
- ChNT 79v Jr kłaufe ghi ir kalbejo jop: Kodelgi tada krykštii? ieygu n'efi **Chriftus**, ney Eliošius, ney Pranašas.
- JE1647 5–6 Y pytali go / á mowili mu: Czemuž tedy kržciš / iesližes ty nie ieft **Chryftus** / áni Eliaš / áni Prorok?
- WNT1593 302 Y pytáli go / á mowili mu: Czemuž tedy kržciš / iefližes ty nie iest **Chriftus** / áni Eliaš / áni Prorok?
- GŽ1597 14v y pytáli go mowiac: Czemuž tedy kržciš gdyš nie ieft **Kryftus** / áni Heliaš / áni on Prorok?

Mt 24,23

- KNSE¹ 258 Tádá iey kás iumus taris: štay čia irá **Chriřtus** / abá auria / netikiekite.
JE1647 134 Tad iey kas iumus taris. Šžay šía ira **Chryřtus** aba auriá / ne tikiekite.
JE1647 134 Tedy ieřliby wam kto ržekł; oto tu iest **Chryřtus** / ábo owdžie: nie wieržćie
WNT1593 100 Tedy iefliby wam kto ržekł: Oto tu iest **Chriřtus** / ábo ondžie: nie wieržćie.
GŽ1597 442r Aták ieřliby wam kto w ten czás powiedał: Oto tu iest **Kryřtus** / álbo tám / nie wieržćie.

Mt 24,24

- KNSE¹ 259 Nes kialfis neteyfus **Chriřtufay** / ir neteyfus pranařay / ir daris žianklus didžius ir praiewus / tejp kad paklidiman iwefti butu / (iey galetu buti) ir iřrinktuofius.
JE1647 135 Nes kielfis neteyfus **Chriřtay** ir neteyfus pranařay / ir daris žinklus didžius ir praiewus / tejp kad paklidiman iwefti butu (iay gali buti) ir iřrinktieii.
JE1647 135 Abowiem powřtána fařřywi **Chryřtufowie** / y fařřywi Prorocy: y czynić bėda žnámioná wielkie y cudá, ták ižby žwiedli (bymogłó bydž) y wybrane:
WNT1593 100 Abowiem powřtána fařřywi **Chriřtufowie** / y fařřywi prorocy: y czynić bėda žnámioná wielkie y cudá / ták ižby žwiedli (by mogłó być) y wybráne.
GŽ1597 442r Abowiem powřtána fařřywi **Kryřtufowie** y fařřywi Prorocy / y bėda wydawác žnáki wielkie / y džiwy / ták ižby w obładženiu mogli być žáwiedžieni y wierni / ieřliby mogłó być.

Peržiūrėjus daugumą XVI–XVII amžiaus raštų matyti, kad be *Knygos nobažnystės* nėra kito šaltinio, kuriame būtų tokia didelė Kristaus vardo rašybos įvairovė. Jos neišvengta ir antrajame *Knygos nobažnystės* leidime, perspausdinant vardo rašyba visiškai neredaguota. Naujuose tekstuose⁵², kurių nebuvo 1653 metų leidime ir 1680 metų katekizme *Pamokslas krikščioniškas*, rašoma *Christus* (11×).

Evangelikai reformatai dėl vardo rašybos vis dar nebuvo tvirtai apsisprendę ir XIX amžiaus pradžioje: Biržų kunigas Mykolas Cerauskas 1803 metais išspausdinto katekizmo įvade rašė *Christus* (2×), katekizme pramaišiu su šia forma vartojo *Chryřtus*, tekstuose, perspausdinamuose iš 1680 metų katekizmo (šimte posakių iš Šv. Rašto, giesmėse, maldose ir kt.), Mesijo vardo rašybos nekeitė (ji nesiskiria ir atitinkamuose *Knygos nobažnystės* tekstuose), o iš kito šaltinio paimtoje maldoje vartojo formas *Kriřte*, *Kryřtaus* CK1803 29–30. Kitoje knygelėje, išspausdintoje tais pačiais, 1803 metais, Cerausko pamoksle vartojama forma *Kryřtus* (CP1803, 2×). XVIII amžiaus

⁵² Jų sąrašą žr. Šinkūnas 2015, 218–219.

pabaigos ar XIX amžiaus pirmosios pusės maldoje, minėtoje straipsnio pradžioje, be santrumpos voc. *X^{ste}* vartojama ir forma voc. *Kriste*. Iš vardo rašybos įvairovės keliose reformatų knygose matyti, jog rašybos vienodinimas ir norminimas jiems nebuvo pats svarbiausias rūpestis.

4. VARDŲ RAŠYBA LENKŲ KALBA. Vardo rašybos raidoje lietuviškoje ir lenkiškoje raštijoje galima išvelgti nemažai paralelių.

Viduramžių rankraščiuose maldose rašoma *Jezus Krystus* ir *Jezukryst*, galininkas – *Jezu Krysta* (tik viename XV amžiaus tekste yra *Jezusa Krystusa*), forma *Chrystus* – reta⁵³. Pavyzdžiui, Gniezno pamoksluose (*Kazania gnieźnieńskie*, po 1409 metų) rašoma *Jesukrystus*, *Jesukryst*, *Jezukryst*, *Jezukrystus* (381×) arba *Kryst*, *Krystus* (262×)⁵⁴. Kituose ankstyvuosiuose tekstuose taip pat dažniausiai vartojama *Kryst*, *Krystus*, formos su *Ch* – labai retos, pavyzdžiui: XIV amžiaus pabaigos *Psalterz floriański* (*Krystus* 5×), XIV–XV amžių sandūros *Żywot świętego Błażeja* (*Kryst*, *Krystus*, *Krystusowo*, 5×), apie 1482 metų *Modlitwy Wacława* (gen. *Jezukrysta*, *Krystus*, 43×), XV amžiaus vidurio *Mateusz 5:12 i Kazanie na dzień Wszech Świętych* (*Krystus* 20×), XV amžiaus pabaigos *Modlitewnik Nawojki* (*Kryst*– 38×, voc. *Chryste* 1×) ir giesmėse (*Kryst*, *Krystus*, 95×; *Chrystus* 26×), XV amžiaus antrosios pusės *Psalterz puławski* (*Krystus* apie 122×) ir *Kodeks Świętosławów* (voc. *Kryste* 1×), XV amžiaus pabaigos ar XVI pradžios *Ewangeliarz Zamoyskich (Harmonia ewangeliczna)* (*Krystus*, gen. *Krysta*, *Krystusa*, 11×), apie 1500 metų *Rozmyślanie przemyskie* (*Jesukryst*, *Krystus*, apie 714×)⁵⁵. Pirmojoje XVI amžiaus pusėje *Krystus* ir *Kryst* dar rašoma daug dažniau nei *Chrystus*⁵⁶. Forma su *K*- vartojama ir XVI amžiaus pradžios lietuviškuose poteriuose (acc. *kriftu*).

Antrojoje XVI amžiaus pusėje vardo rašyba dar nebuvo nusistovėjusi, pavyzdžiui, Evangelijų vertimuose į lenkų kalbą⁵⁷ forma *Christus* pasirinkta Stanisława Murzynowskio 1551 metų Evangelijos pagal Matą vertime (17×) bei to paties vertėjo 1553 metų Naujojo Testamento vadinamajame Jano Seklucjano leidime (56×), ta pati forma vartojama ir Szarffenbergerio 1556 metų leidime (45×, nors pasitaiko ir *Chrystus* 5×, *Krystus* 5×), visi šie vertimai yra spausdinti Karaliaučiuje. Karaliaučiaus lietuvių liuteronų raštuose taip pat vartojama forma *Christus* (išskyrus Bretkūno postilę).

Kataliko Jano Leopoldo 1561 metais Krokuvėje spausdintame Evangelijų vertime formos dar gerokai įvairuoja: rašoma ir *Krystus* (28×), ir *Chrystus* (23×) pramaišiu su *Christus* (6×). Vėlesniuose Krokuvos Evangelijų leidimuose vyrauja forma *Christus*: Marcino Czechowico 1577 metų vertime (49× šalia 13× parašymų *Chrystus*), Jakubo

53 Kucala 1999, 206.

54 Kucala 1999, 206. Lenkų kalbos instituto Senosios lenkų kalbos tekstų korpuso perraše bendras formų skaičius yra apie 100×.

55 Formų dažnumas apskaičiuotas pagal Lenkų kalbos instituto Senosios lenkų kalbos tekstų korpusą *Korpus tekstów staropolskich do roku 1500*. Nors čia skelbiami perrašai

sušiuolaikinta rašyba, tačiau Kristaus vardo rašyba juose išlaikyta nepakeista.

56 Kucala 1999, 206.

57 Duomenys surinkti pagal internete skelbiamus XVI amžiaus Naujojo Testamento vertimų į lenkų kalbą perrašus *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*.

Wujeko 1593 metų (55× šalia 2× *Chrystus*) ir 1599 metų vertimuose (44× šalia 15× *Chrystus*). Wujeko postilę vertęs Daukša pasirinko formą *Christus*.

Forma *Krystus* dominuoja reformatų 1563 metais Lietuvos Brastoje išspausdintoje Biblijoje (Evangelijose *Krystus* 67×, *Kristus* 1×), ji vartojama ir vieno iš Brastos Biblijos vertėjų antitrinitoriaus (anksčiau kalvinisto) Marcino Krowickio veikale, išspausdintame Vilniuje 1584 metais⁵⁸. Szymano Budnio, taip pat antitrinitoriaus, 1570 ir 1572 metų Evangelijų vertimuose, išspausdintuose Nesvyžiuje, taip pat dažnesnė forma *Krystus* (po 49×, *Chrystus* po 8× – ši dažnesnė knygų pradžioje). Formą *Krystus* vartojo ir reformatai Mikolajus Rejus (Krokuva, 1557)⁵⁹ bei minėtasis Gžegožas Žarnovietis (Vilnius, 1597).

Vėliau reformatai pasirinko kitokią rašybą. Biblijoje, išspausdintoje Gdanske 1632 metais, vartojama vien forma *Chrystus* (Evangelijose apie 62×), ją apsispręsta vartoti jau 1606 metais ten pat spausdintame Naujajame Testamente (apie 61×). Atrodytų, kad reformatai derinasi prie katalikų tradicijos, tačiau ir XVII amžiaus antroje pusėje bent jau kai kurie jų formą *Krystus* tebevartojo, pavyzdžiui, Vilniaus evangelikų mokyklos rektorius Adamas Gdacjuszas (Bžegas, 1680)⁶⁰, vėliau tapęs gimtojo Kluczborko diakonu. Kai kurie lietuviai reformatai taip pat vartojo formą *Krystus*, kiti rinkosi *Christus* ar *Chrystus*.

Iš peržiūrėtų kelių Lietuvos lenkiškų raštų atrodytų, kad XVII–XVIII amžiuje katalikams buvo įprasta rašyti *Chrystus*. Taip rašo Vilniaus universiteto rektorius Petras Skarga (Krokuva, 1597 m.)⁶¹, forma vartojama Jaknavičiaus lenkiškame evangelijų tekste (*JE1647*, 17×; *JE1674*, 16× šalia 1× *Christus*), 1766 metais Vilniuje perspausdintame *Moksle skaitymo rašto lenkiško* (*MS1766*, 15×), Gvilemo Kalińskio pamoksluose (*KK1776*, 41×). Iš tokių leidinių lenkiška rašyba *Chrystus* plito ir į lietuviškus katalikų raštus.

5. IŠVADOS. 1. Kristaus vardo rašyba lietuvių raštijoje kito iki maždaug XIX amžiaus vidurio, ankstesniuose šaltiniuose rašoma *Kristus*, *Krjstus*, *Krystus*, *Christus*, *Chrjstus*, *Chrystus*, *Cristus* bei vartojamos santrumpos. Chronologiškai jos išdėliotinos taip: *xp-*, *cr-*, *Ch-*, *Xst-*.

2. Seniausi vardo rašybos pavyzdžiai randami XVI amžiaus pradžios poteriuose. Galininko formos *kriřtu* rašyba su *k-* atitinka to paties laikotarpio vardo rašybą lenkiškuose rankraščiuose, o santrumpa su raidėmis *cr-* galbūt galėtų atspindėti viduramžių lotynų *cristus*.

3. Bendriausiais bruožais apibendrinant vardo rašybos raidą, galima teigti, jog formą *Christus* anksčiausiai sulietuvino ir pagal tarimą rašyti *Kristus* pradėjo Mažosios

58 Taszycki 1955, 90³⁵, 91², 24, 28 (2×), 30, 31, 92²¹, 22, 36, 93⁹, 12, 13, 17.

59 Taszycki 1955, 10¹, 11¹, 14³³, 16³⁰.

60 Taszycki 1955, 198⁵.

61 Taszycki 1955, 119⁴⁰, 121⁷, 9, 26. Formas *Chrystus* ar *chrystusowy* vartoja Luis de

Granada knygos vertėjas (1570), Piotr Kochanowski (1618), Wojciech Dębołęcki (ca. 1647), Wespazjan Kochowski (1695), Waclaw Potocki (1698), Franciszek Kowalicki (1721), Jan Stanisław Jabłonowski (1730) ir kiti.

	XVI a. II p.	XVII a. vid.	XVIII a.	XIX a. vid.
liuteronai	<i>Christus</i>	→ <i>Kristus</i>		
katalikai	<i>Christus</i>	→ <i>Chrystus</i>	→ <i>Chrystus/Christus</i>	→ <i>Kristus</i>
reformatai	<i>Christus, Chrystus, Kristus, Krystus</i>			

5 schema. Kristaus vardo rašybos raidos XVI–XIX amžiuje

Lietuvos raštų rengėjai (XVII amžiaus viduryje), LDK katalikai maždaug tuo pačiu metu perėjo prie rašybos *Chrystus* ir jos (retkarčiais grįždami prie *Christus*) laikėsi ganėtinai ilgai, iki XIX amžiaus vidurio. Evangelikų reformatų raštuose nematyti tvirtesnių vardo rašybos normų, varianto pasirinkimas priklausė nuo rašytojų įpročių ar naudojamų šaltinių: XVII ir XIX amžiaus pradžioje reformatų spausdintose knygosose galima rasti keturis vardo rašybos variantus (žr. 5 schema).

4. Apie 1845 metus formą *Kristus* iš Prūsijos lietuviškų raštų nusižiūrėjo ir Motiejaus Valančiaus padedamas katalikų raštuose įtvirtino Simonas Daukantas.

5. Iš vardo rašybos lenkų raštijoje preliminarus tyrimo atrodė, kad XIV–XV amžiaus rankraščių rašybą *Krystus* XVI amžiaus Karaliaučiaus liuteronai pamiršo, jie, veikiami lotyniškos ir vokiškos raštijos, rinkosi formą *Christus*. Lenkijos katalikai po paieškų (Leopolita) ir svyravimų tarp *Christus* ir *Chrystus* (Wujekas) pasirinko *Chrystus*. Reformatai ir antitrinitoriai, XVI amžiuje propagavę rašymą *Kristus, Krystus*, nuo 1606 metų ėmė rašyti ir *Chrystus*.

Literatūra:

- CAPELLI, ADRIANO, 1928: *Lexicon abbreviatarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber.
- CHAPLAIS, PIERRE, 1987: „The spelling of Christ’s name in medieval Anglo-Latin: ‘Christus’ or ‘Cristus?’“ *Journal of the Society of Archivists* 8(4), 261–280.
- GUDMANTAS, KĘSTUTIS, 2006: „Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai ir senieji lietuviški raštai“, *Senoji Lietuvos literatūra* 21, 363–372.
- HORSLEY G[REGORY] H. R.; E[LISABETH] R[UTH] WATERHOUSE, 1984: „The Greek Nomen sacrum XP- in some Latin and Old English Manuscripts“, *Scriptorium* 38(2), 211–230.
- JAKULIS, ANTANAS, 1974: „Pakeitimai antrajame ‘Knygos nobažnystės’ leidime“, *Leksikos ir sintaksės klausimai*, Šiauliai: Šiaulių K. Preikšo pedagoginis institutas, 19–26.
- JAKULIS, ANTANAS, 1982: „‘Sumos Evangelijų’ ir ‘Maldų krikščioniškų’ autorystės klausimu“, *Blt* 18(2), 173–178.
- JANULAITIS, AUGUSTINAS, 1922: „Daukanto laiškai“, *Mūsų senovė* 4–5, Tilžė, 690–795.
- KUCAŁA, MARIAN, 1999: „Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny“, *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. Bogusław Kreja, Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu gdańskiego, 205–212.
- LEBEDYS, J[URGIS]; J[ONAS] PALIONIS, 1963: „Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas“, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 3, 109–135.

- LEVENSON, DAVID B.; THOMAS R. MARTIN, 2014: „The Latin Translations of Josephus on Jesus, John the Baptist, and James: Critical Texts of the Latin Translation of the *Antiquities* and Rufinus' Translation of Eusebius' *Ecclesiastical History* Based on Manuscripts and Early Printed Editions“, *Journal for the Study of Judaism* 45, 1–79.
- LÜDERS, EVA, 1971: „Über die Abbeviatur von *Jesus Christus* in den mittelalterlichen Handschriften“, *Studia Neophilologica* 43(2), 375–376.
- MAŽIULIS, VYTAUTAS, 2013: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- NARBUTAS, SIGITAS; ZIGMAS ZINKEVIČIUS, 1989: „Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole“, *Blt* 3(2) priedas, 325–341.
- O'CARROLL, MICHAEL, 2000: *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, Eugene: Wipf and Stock Publishers.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS; MARIUSZ LEŃCZUK, WIESŁAW WYDRA, 2010: „The earliest known Lithuanian glosses (~1520–1530)“, *Alt* 12, 31–70.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 1993: „Simono Daukanto didysis lenkų-lietuvių kalbos žodynas“, *Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas 1. a–m*, parengė Giedrius Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 8–59.
- ŠENAVIČIENĖ, IEVA, 2000: „Motiejaus Valančiaus taisymai Simono Daukanto *Maldos katalikų rankraštyje*“, *Alt* 2, 125–138.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2014: „Mažosios Lietuvos raštų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas“, *Alt* 16, 9–58.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2015: „Lietuvių ortografijos skirtumai katalikų ir evangelikų reformatų raštuose (XVI–XVII a.): priebalsio /j/ ir diftongų /ai/, /ei/ rašyba“, *Blt* 50(2), 197–244.
- TASZYCKI, WITOLD, 1955: *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- TRAUBE, LUDWIK, 1907: *Nomina Sacra. Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung*, München: C. H. Bech'sche Verlagbuchhandlung, Oskar Beck.
- ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1994: „Lietuviški įrašai viename 'Knygos nobažnystės' egzemplioriuje“, *ALL* 34, 166–173.

Šaltiniai:

- A1883 – *Aušra* 1–12, Ragainė, 1883; Kauno apskrities viešoji biblioteka: RSp 0-Au-68; skaitmeninis tekstas, parengė Jurgita Venckienė (2005).
- AD1793 – *Altorius duchaunas*, Vilnius, 1793; LMAVB: LK–18/35.
- AK – Jokūbas Ledesma, *Katekizmas*, Vilnius, 1605; Biblioteka Jagiellońska: 311124 I; internetinis leidinys, perrašą parengė Juozas Karaciejus, Ričardas Petkevičius (2001–2002), Mindaugas Šinkūnas (2008) (www.lki.lt/seniejirastai).
- AkeKv1860 – Mikalojus Akelaitis, *Kvestorius*, Vilnius, 1860; LNB: NPADF 745609; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- AP1616 – *Agenda parva*, Vilnius, 1616; Biblioteka Książąt Czartoryskich: 24297 I; skaitmeninis fragmentų tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2014).

- AP1630 – *Agenda parva*, Vilnius, 1630; LNB: B lot. 1/630 (643783); skaitmeninis fragmentų tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2016).
- B – Jokūbas Brodovskis, *Lexicon Germanico=Lithvanicom et Lithvanico=Germanicom. Rankraštinis XVIII amžiaus žodynas. Dokumentinis leidimas su faksimile, perrašu ir žodžių indeksu 1–3*, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009; LMAVB: f. 137 – 15.
- B1662 – K[onstantinas] Jablonskis, „Lietuviškas tikėjimo akto ir giesmės ‘Tantum ergo sacramentum’ vertimas iš 1662 m.“, *S. Slavočinskis, Giesmės tikėjimui katalickam priderančios, 1648*, parengė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė mokslinės ir politinės literatūros leidykla, 1958, 556–557.
- BarLa1898 – [Antanas Baranauskas,] *Seinų vyskupo piemeniškas laiškas*, [Shenandoah, 1898, atsp. iš: *Garsas Amerikos lietuvių 3–4*, 1898]; LNB: NPDAF LC 688298; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BarVe1899 – [Antanas Baranauskas,] *Graudūs verksmai ir kitos naujosios giesmės*, priedas prie: *Tėvynės sargas 2*, [Tilžė,] 1899; LNB: NPDAF LC 10393; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BasAk1885 – Jonas Basanavičius, *Iš priežasties atradimo Lietuvoje rašyto akmens*, Tilžė, 1885; LNB: B 19884; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BasDa1885 – Jonas Basanavičius, *Žiponas bei žiponė*, Tilžė, 1885; LNB: NPDAF LC 868089; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BasEt1893 – Jonas Basanavičius, *Etnologiškos smulkmenos*, Tilžė, 1893; LNB: NPDAF LD 20870; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BasPi1891 – Jonas Basanavičius, *Apie senovės Lietuvos pilis*, Tilžė, 1891 (persp. iš 1883–1884); LNB: NPDAF 247396; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BasTr1898 – Jonas Basanavičius, *Lietuviškai-trakiškos studijos*, Shenandoah, 1898; LNB: B 18867 (1245965); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BasŽi1885 – Jonas Basanavičius, *Žirgas ir vaikas*, Tilžė, 1885; LNB: NPDAF A 7/885 (L165758); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- BD – Jonas Berentas, *Davadas Pamokinimas*, Karaliaučius, 1730, skaitmeninis tekstas iš: Darius Petkūnas, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raiška Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, 239–391.
- BG, BKa – Jonas Bretkūnas, *Giesmės duchaunos, Kancionalas*, Karaliaučius, 1589, internetiniai leidiniai, perrašus parengė Ona Aleknavičienė, Ineta Krampaitė (2002) (www.lki.lt/seniejirastai).
- BK – Roberto Bellarmino *katekizmas*, Vilnius, 1677; VUB: Lr 8772; internetinis leidinys, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Inga Pilipaitė (2001) (www.lki.lt/seniejirastai).
- Blag1858 – *Blagaslovėjimas dvasiškasis* (plakatas), Leipcigas, [1858?], perrašas: Jurgita Venckienė, „Trys lietuviški XIX amžiaus plakatai Čikagos Newberry bibliotekoje“, *ALt* 17, 2015, 278–287.
- BP I, II – Jonas Bretkūnas, *Postilė*, Karaliaučius, 1591; skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Ričardas Petkevičius (1996–1998).
- BR1702 – Johan Arnold Brand, *Reysen*, Duisburgas prie Reino, 1702; British Library: 590.a.34.
- BR1703 – Johan Arnold Brand, *Reis-Beschryving*, Utrechtas, 1703; Biblioteka Książąt Czartoryskich: 5438 I.
- BtNT – Samuelis Bitneris, *Naujas Testamentas*, Karaliaučius, 1701; LLTIB: B 1172; internetinis leidinys, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Jurgita Venckienė (2007–2008) (www.lki.lt/seniejirastai).

- CGL I, II – *Clavis Germanico-Lithoana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* 1. A–E; 2. F–L, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1997; 3. M–S; 4. T–Z, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997; LMAVB: f. 137 13–14.
- ChNT – Samuelis Boguslavas Chilinskis, *Naujasis Testamentas, 1657–1659* (rankraštis), skaitmeninis tekstas pagal: *Biblia litewska Chylińskiego, Nowy Testament, 2*, tekst, wydali Czesław Kuzdźinowski, Jan Otrębski, Poznań: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958.
- ChoJo1823 – Jonas Chodzka (vertė Juozapas Rupeika), *Jonas iš Svisločės*, Vilnius, 1823; LNB: NPDAF C 281239/1823 def.; perrašas: *Lietuvos literatūros antologija 1: 1795–1831, šviečiamasis klasicizmas, preromantizmas*, sudarytoja Brigita Speičytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, 483–488.
- ChoJo1860 – Jonas Chodzka (vertė Juozapas Rupeika, red. Mikalojus Akelaitis), *Jonas Išmisločius*, Vilnius, 1860; LNB: C 3310; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ChST – Samuelis Boguslavas Chilinskis, *Senasis Testamentas*, Londonas, apie 1660; skaitmeninis tekstas, parengė Gina Kavaliūnaitė (2008).
- CK1803 – Mykolas Cerauskas, *Senas katekizmas*, Jelgava, 1803; VUB: Lr 793; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2016).
- CP1803 – Mykolas Cerauskas, *Kozonis padėkavonės*, Jelgava, 1803; VUB: Lr 452; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2016).
- DamDa1894 – [Aleksandras Dambrauskas,] *Dainų skrynelė. Eilės, Tilžė*, 1894; LNB: NPDAF LC 137847; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- DauAb1842 – [Simonas Daukantas,] *Abėcėlė*, Peterburgas, 1842; LNB: NPDAF 476915.
- DauBū1845 – Simonas Daukantas, *Būdas*, Peterburgas, 1845; LNB: B 18420; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- DauDr1822 – Simonas Daukantas, *Darbay senuju Lituwiiu yr Žemaycziu 1822*, spaudai paruošė Vaclovas ir Mykolas Biržiškai, Kaunas: „Spindulio“ Bendrovės spaustuvė, 1929; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- DauDŽ I – *Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas 1. a–m*, parengė Giedrius Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- DauIŽ1834 – Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, apie 1828–1834 (autografas); LLTIB: f. 1 – SD 2.
- DauMa1842 – [Simonas Daukantas, Motiejus Valančius ir kt.,] *Maldos katalikų*, 1842 (rankraštis); LLTIB: f. 1 – SD 18.
- DauPa1893 – Simonas Daukantas, *Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (par. Jonas Kriaučiūnas), [Tilžė,] 1893; LNB: GB 36; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- DauPa1899 – Simonas Daukantas, *Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (par. Juozas Bielinis), s. 1., 1899; LNB: NPDAF C 19318a/1893; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- DK – Mikalojus Daukša, *Katekizmas*, Vilnius, 1595; VUB: Lr 4165; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2006) (www.lki.lt/seniejirastai).
- DP – Mikalojus Daukša, *Postilė*, 1599; VUB: Lr 1618; internetinis leidinys, perrašą parengė Veronika Adamonytė, Ona Aleknavičienė, Milda Lučinskienė, Jūratė Pajėdienė, Mindaugas Šinkūnas, Eglė Žilinskaitė (2006) (www.lki.lt/seniejirastai).
- EK – Gabrielius Engelis, *Mažas katgismas*, Karaliaučius, 1722, skaitmeninis tekstas, parengė Pietro U. Dini, Diego Ardoino (2012).

- GaiMe1826* – Bonaventūra Gailevičius, *Metai šventi arba jubilėušas*, Vilnius, 1826; LNB: A 5075; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- GNT* – Juozapas Arnulfas Giedraitis, *Naujas įstatymas*, Vilnius, 1816; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas, Jurgita Venckienė (2016).
- GomAp1853* – Petras Gomaliauskis, *Aplankymas senuko*, Daugpilis, 1853; LNB: A 1/853; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- GŽ1597* – Grzegorz z Żarnowca, *Postilla*, [Vilnius,] 1597; Zakład Narodowy im. Ossolińskich: XVI.F.4298.
- H1684* – Christophor Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurtas, Leipcigas, 1684; HAB: Gm 816 (1), skaitmeninis fragmentų tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2006).
- HsP* – Jono Hiofnerio jaun. sveikinimas Kristupui Pretorijui, 1634; F. W. Neumann, „Litauische Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert“, *APH* 5, 1935, 126–129.
- HŽ* – Friedrich Wilhelm Haack, *Vocabularivm*, Halle, 1730; skaitmeninis tekstas, parengė Vilma Zubaitienė.
- I1578r* – 1578 metų įsakas Tilžės apskrities bažnyčioms (nuorašai A ir B); *Senieji lietuvių skaitymai 1. Tekstai su įvadais*. Sutaisė Jurgis Gerullis, Kaunas: Lietuvos universiteto leidinys, 1927, 56–61.
- I1578s* – 1578 metų įsakas Ragainės apskrities bažnyčioms; *Senieji lietuvių skaitymai 1. Tekstai su įvadais*. Sutaisė Jurgis Gerullis, Kaunas: Lietuvos universiteto leidinys, 1927, 61–65.
- I1639* – 1639 metų įsakas; VUB: Lr 4479.
- I1641* – 1641 metų įsakas; VUB: Lr 4627.
- I1721* – 1721-02-05 įsakas; Biblioteka Narodowa: mf. B17080; fotokopija: Alina Kuzborska, Žavinta Sidabraitė, „13 naujai surastų Prūsijos valdžios įsakų“, *ALt* 13, 2011, 164–167.
- IviKa1846* – [Laurynas Ivinskis,] *Metų skaitlius... 1846*, Vilnius, 1846; LNB: NPDAF E 729657.
- IviKa1847* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1847*, Vilnius, 1847; VUB: Lr 7201.
- IviKa1848* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1848*, Vilnius, 1848; LNB: NPDAF E 657089.
- IviKa1850* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1850*, Vilnius, 1849; LNB: NPDAF E 840671.
- IviKa1851* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1851*, Vilnius, 1850; LNB: A 1/857 (710573).
- IviKa1852* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1852*, Vilnius, 1851; LNB: A 1/857 (710573a).
- IviKa1855* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1855*, Vilnius, 1855; LNB: A 1/857 (710573b).
- IviKa1856* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1856*, Vilnius, 1856; LNB: NPDAF E 9266.
- IviKa1858* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1858*, Vilnius, 1857; LNB: A 1/857 (710573d).
- IviKa1859* – [Laurynas Ivinskis,] *Kalendorius... 1859*, Vilnius, 1858; LNB: A 1/857 (710573e).
- IviŽo* – *Lauryno Ivinskio lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, parengė Ona Kažukauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.
- JE1647* – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, Vilnius, 1647; KTUB: C 72772; internetinis leidinys, perrašą parengė Milda Lučinskienė (1998) (www.lki.lt/seniejirastai); skaitmeninis lenkiškos dalies tekstas, parengė Milda Lučinskienė (1998).
- JE1674* – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, Vilnius, 1674; VUB: Lr 108; internetinis leidinys, perrašą parengė Milda Lučinskienė, Inga Pilipaitė (1999) (www.lki.lt/seniejirastai).
- JE1679* – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, Vilnius, 1679; VUB: Lr 8771; internetinis leidinys, perrašą parengė Milda Lučinskienė (1999) (www.lki.lt/seniejirastai).
- JE1690* – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, Vilnius, 1690; LLTIB: B 752; internetinis leidinys, perrašą parengė Milda Lučinskienė (2000) (www.lki.lt/seniejirastai).

- JE1705* – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, Vilnius, 1705; VUB: Lr 882; internetinis leidinys, perrašą parengė Milda Lučinskienė (2001) (www.lki.lt/seniejirastai).
- JE1750* – Jonas Jaknavičius, *Ewangelie Polskie y Litewskie*, Vilnius, 1750; VUB: Lr 1824; skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2016).
- JK1770* – Jonas Jaskaudas, *Krikščioniškas katalikiškas katekizmas*, [Karaliaučius?,] 1770; LNB: A 1/770 (144913).
- JN1775* – [Simonas Jakštavičius?, *Novena švento Antano*, Vilnius, 1775?]; VUB: Lr 1253 def.
- JS1771* – Simonas Jakštavičius, *Spasabas nabaženstovų*, Vilnius, 1771; VUB: Lr 925.
- JuzDi1855* – Tadas Juzumas, *Didesis elementorius*, Vilnius, 1855; VUB: Lr 1339.
- K1670* – *Martini Lutheri Catechismus minor*, Karaliaučius, 1670.
- K1700* – *Martini Lutheri Catechismus minor*, Karaliaučius, 1700; British Library: 3905.b.22; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2007, 2013).
- K1709* – *Martini Lutheri Catechismus minor*, Karaliaučius, 1709; BFsT: 155 M 11; internetinis leidinys, perrašą parengė Veronika Adamonytė (2007) (www.lki.lt/seniejirastai).
- K1720* – *Martini Lutheri Catechismus minor*, Karaliaučius, 1720; Российская национальная библиотека: Культы 16.158.2.113; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2014).
- KjL1618* – Petro Blastus Kmitos 1618-02-24 įrašas Andriejaus Liubeneckio albume (192 p.); Biblioteka Książąt Czartoryskich: Rkps 1403.
- KK1776* – *Kazania X. Gwillelma Kalinskiego*, Vilnius, 1776; LNB: B lenk. 16/776; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- KIC* – Danielius Kleinas, *Compendium Litvanico-Germanicum*, Karaliaučius, 1654; VUB: Lr 1983; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2011) (www.lki.lt/seniejirastai).
- KIGr* – Danielius Kleinas, *Grammatica Litvanica*, Karaliaučius, 1653; VUB: Lr 484; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2011) (www.lki.lt/seniejirastai).
- KIM* – Danielius Kleinas, *Naujos maldų knygelės*, Karaliaučius, 1666; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu: Pol.7.II.4335; internetinis leidinys, perrašą parengė Vaidotas Rimša (2003), Mindaugas Šinkūnas (2006) (www.lki.lt/seniejirastai).
- KING* – Danielius Kleinas, *Naujos giesmių knygos*, Karaliaučius, 1666; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu: Pol.7.II.4334; internetinis leidinys, perrašą parengė Vaidotas Rimša (2003), Mindaugas Šinkūnas (2006) (www.lki.lt/seniejirastai).
- KN¹, KNG¹, KNSE¹, KNM¹, KNM(K)¹* – *Knyga nobažnystės*, Kėdainiai, 1653; Uppsala universitetsbibliotek: Obr. 66. 176; internetinis leidinys, perrašus parengė Mindaugas Šinkūnas (2007–2008) (www.lki.lt/seniejirastai).
- KN², KNG², KNSE², KNM², KNM(K)²* – *Knyga nobažnystės*, [Karaliaučius, 1684]; LNB: A 1/684 (144349).
- Korpus tekstów staropolskich do roku 1500*, Instytut Języka Polskiego PAN (www.ijp-pan.krakow.pl/publikacje-elektroniczne/korpus-tekstow-staropolskich).
- KR* – Jurgis Kasakauskis, *Rožančius švenčiausios Marijos*, [Vilnius, 1681]; Biblioteka Jagiellońska: 311230 I; internetinis leidinys, perrašą parengė Jurgita Venckienė, Mindaugas Šinkūnas (2008) (www.lki.lt/seniejirastai).
- KriEl1895* – [Antanas Kriščiukaitis-Aišbė,] *Naujas elementorius*, [Tilžė, 1895]; LNB: NPADF C 68992.
- KudVā1899* – [Vincas Kudirka,] *Laisvos valandos*, Tilžė, 1899; LNB: NPDAF LC 19037; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- L1744* – Teodor Lepner, *Der Preusche Littauer*, Gdanskas, 1744.

- Lex – Lexicon Lithuanicum. Rankraštinių XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, parengė Vincen-
tas Drotvinas, Vilnius: Mokslas, 1987; LMAVB: f. 137 – 10.
- LK – Heinrich Johann Lysius, Mažas katgismas*, Karaliaučius, 1719 (rankraštis); skaitmeninis
tekstas, parengė Pietro U. Dini (1996, 2012).
- LM1776 – Jonas Dominykas Lopacinskis, Metai šventi arba jubilėušas*, Vilnius, 1776; VUB: Lr 912.
- LP – Kiprijonas Lukauskas, Pamokslas*, 1797 (rankraštis); VUB: f. 1 – D654; skaitmeninis tekstas,
parengė Juozas Karaciejus (1997).
- LP1770 – Jonas Dominykas Lopacinskis, Pamokslas ant jubilėuša*, [Vilnius, 1770]; LMAVB: LK–18/13.
- Ma1832 – Maldos už ponavojantį monarchą*, [Vilnius, 1832]; VUB: Lr 50.
- Mg – lietuviškos glosos knygoje Missale ad vsum romane*, Lionas, 1501; LNB: NPDAF
C 889746/1506.
- MilRa1884 – Juozas Miliauskas-Miglovara, Raštai*, [Tilžė, 1884]; LNB: NPDAF B 20250 (627714);
skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- MP – vad. Jokūbo Morkūno Postilė*, Vilnius, 1600; skaitmeninis tekstas, parengė Bronius Mas-
kuliūnas (2004).
- MS1766 – Mokslas skaitymo rašto*, Vilnius, 1766; LNB: C 433203; skaitmeninis tekstas, parengė
Mindaugas Šinkūnas (2016).
- MT, MTP – Simonas Vaišnoras, Žemčiūga Teologiška; Apie popiežiškąją mišią*, Karaliaučius, 1600;
VUB: Lr 1379; internetinis leidinys, perrašą parengė Vilma Zubaitienė (2003) (www.lki.lt/
seniejirastai).
- MžF – Martynas Mažvydas, Forma krikštymo*, Karaliaučius, 1559; Biblioteka Uniwersytecka w
Toruniu: Pol.6.II.5; skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2014).
- MžG I – [Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas,] Giesmės krikščioniškos*, Karaliaučius, 1566;
skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Mindaugas Šinkūnas (2005, 2014)
iš: Jurgis Gerullis, *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, Kaunas:
Švietimo ministerijos leidinys, 1922, 149–242.
- MžG II – [Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas,] Giesmės krikščioniškos*, Karaliaučius, 1570;
skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Mindaugas Šinkūnas (2005, 2014)
iš: Jurgis Gerullis, *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, Kaunas:
Švietimo ministerijos leidinys, 1922, 243–592.
- MžGA – Martynas Mažvydas, Giesmė šv. Ambraziejaus*, Karaliaučius, 1549; skaitmeninis tekstas,
perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2014).
- MžK – Martynas Mažvydas, Katekizmas*, Karaliaučius, 1547; skaitmeninis tekstas, perrašą pa-
rengė Diego Ardoino, Mindaugas Šinkūnas (2014).
- N1674 – Wolfgangus Christophorus à Nettelhorft, Dissertatio historica*, Karaliaučius, 1674;
LMAVB: L–17/186; skaitmeninis fragmentų tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2008).
- N1755 – Carl Johann von Caspari, Zwey historische Disputationen*, Karaliaučius, 1755; Biblioteka
Kórnicka PAN: 114614.
- NezNa1824 – Kajetonas Rokas Nezabitauskis, Naujas mokslas skaitymo*, Vilnius, 1824; LNB:
NPDAF 269871; perrašas: *Lietuvos literatūros antologija 2. 1795–1831, šviečiamasis klasicizmas,
preromantizmas*, sudarytoja Brigita Speičytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos ins-
titutas, 2016, 245–250.
- NT1727 – Naujas Testamentas*, Karaliaučius, 1727; VUB: Lr 917, LNB: LC 840064/1727.

- NT1735 – *Naujas Testamentas*, Karaliaučius, 1735; Biblioteka Jagiellońska: SD I 52067; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas, Birutė Triškaitė, Jurgita Venckienė (2016).
- OB1753 – Mykolas Olševskis, *Broma*, Vilnius, 1753; VUB: Lr 1191; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2016).
- P1675 – 1675-11-28 (1679-01-02) Ukmergės kompromisinio teismo sprendimas, perrašas: Domininkas Burba, „Penkios neskelbtos XVII–XVIII amžiaus lietuviškos LDK priesaikos“, *ALt* 6, 2004, 295–296.
- P1699 – 1699-02-28 priesaika iš Biržų dvaro teismo knygos, perrašas: Konstantinas Jablonskis, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius: Mintis, 1973, 302–303.
- PasvJM – *Sėnosios Pasvalio bažnyčios knygos X, 1776–1793 metų jungtvių metrikų knyga*, parengė Algimantas Krinčius, Krinčinas: Savilaida, 2016.
- PIMJ – *Purpura išganymo mūkos Jėzuso*, XIX a. (rankraštis); LLTIB: f. 11 – 356; skaitmeninis tekstas, parengė Aleksas Girdenis (2009).
- PK – Merkėlis Petkevičius, *Polski z Litewskim Katechism*, Vilnius, 1598; skaitmeninis lietuviškos dalies tekstas, rengė Juozas Karaciejus, Ričardas Petkevičius (2000–2001).
- PM1750 – *Pėdelis miros*, Vilnius, 1750; VUB: Lr 928.
- PMV – *Pienas mažiems vaikeliams*, Karaliaučius, 1735; BFSt: 155 M 18; internetinis leidinys, perrašą parengė Gertrud Bense (2006) (<http://192.124.243.55/digbib/quandt.htm>).
- PP – *Pradžia pamokslo*, Karaliaučius, 1680; British Library: C.38.b.47; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2008) (www.lki.lt/seniejirastai).
- PriNo1850 – *Novena švento Antono*, [par. Kazimieras Prialgauskis,] Vilnius, 1850; LNB: NPDAF C 531317.
- Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė, tekstų korpusas, Vilniaus universitetas (2012–2013) (www.prusistika.flf.vu.lt/tekstai).
- PS I, II – Konstantinas Sirvydas, *Punktai sakymų*, Vilnius, 1629, 1644; skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Virginija Vasiliauskienė (2000).
- PŽ – Vokiečių–lietuvių kalbų, vad. Prahos, žodynas, 1720–1740 (rankraštis); Národní knihovna České republiky: XVI.F.30.
- RG – Danielius Kleinas, Jonas Rikovijus, *Naujos pagerintos giesmių knygos*, Karaliaučius, 1685; VUB: Lr 1377; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2004) (www.lki.lt/seniejirastai).
- RgGr – Povilas Frydrichas Ruigys, *Anfangsgründe einer litauischen Grammatik*, Karaliaučius, 1747; skaitmeninis tekstas, parengė Jurgita Venckienė (2008).
- RgŽ – Pilypas Ruigys, *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*, Karaliaučius, 1747; skaitmeninis tekstas, parengė Vilma Zubaitienė (2008, 2016).
- RM – Danielius Kleinas, Jonas Rikovijus, *Naujos maldų knygelės*, Karaliaučius, 1685; VUB: Lr 1378; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2004) (www.lki.lt/seniejirastai).
- Rož1859 – *Rožančius* (plakatas), Leipcigas, [1859,] perrašas: Jurgita Venckienė, „Trys lietuviški XIX amžiaus plakatai Čikagos Newberry bibliotekoje“, *ALt* 17, 2015, 261–269.
- RPs – Jonas Rėza, *Psalteras Dovydo*, Karaliaučius, 1625; GStA PK: XX St UB Königsb. Nr. 52; internetinis leidinys, perrašą parengė Rainer Fecht, Mindaugas Šinkūnas (2007) (www.lki.lt/seniejirastai).

- RS1633 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1633; Biblioteka Jagiellońska: 68538 I.
- RS1641 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1641; VUB: III 15167.
- RS1656 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1656; Biblioteka Jagiellońska: 36333 I.
- RS1666 – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1666; Biblioteka Książąt Czartoryskich: I 24275.
- RS1679 – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1679; Biblioteka Książąt Czartoryskich: I 24261.
- RS1691K – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1691; Zakład Narodowy im. Ossolińskich: XVII.5829-II.
- RS1691Ta – *Rituale sacramentorum*, Toruń, 1691 (kolofone: 1690); Biblioteka Jagiellońska: 38184 I.
- RS1691Tb – *Rituale sacramentorum*, Toruń, 1691 (kolofone: 1700); Biblioteka Jagiellońska: 36335 I.
- RS1700 – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1700; Biblioteka Jagiellońska: 36334 I.
- RS1701 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1701; Biblioteka Jagiellońska: 587664 I.
- RS1715 – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1715; Biblioteka Książąt Czartoryskich: 24221 I.
- RS1730 – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1730; Biblioteka Jagiellońska: 588020 I.
- RS1734 – *Rituale sacramentorum*, Toruń, 1734; Biblioteka Jagiellońska: 36338 I.
- RS1735 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1735; Biblioteka Jagiellońska: 37182 I.
- RS1742 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1742; Biblioteka Jagiellońska: Aug. 7068.
- RS1743 – *Rituale sacramentorum*, Krokuva, 1743; Biblioteka Jagiellońska: Carm e-IV-38.
- RS1755 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1755; Biblioteka Jagiellońska: 587951 I.
- RS1757 – *Rituale sacramentorum*, Sandomieras, 1757; Biblioteka Jagiellońska: 587000 I.
- RS1758 – *Rituale sacramentorum*, Sandomieras, 1758 („reimpressum“); Biblioteka Książąt Czartoryskich: 24278 I.
- RS1771 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1771; Biblioteka Jagiellońska: 36280 I.
- RS1777 – *Rituale sacramentorum*, Liublinas, 1777; Biblioteka Jagiellońska: 586887 I.
- RS1799 – *Rituale sacramentorum*, Vilnius, 1799; Biblioteka Jagiellońska: 38067 I.
- SD1642 – Konstantinas Sirvydas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979. Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 1642, *Thesaurus Latino-Lituanicus* (2009–2011) (www.thesaurus.flf.vu.lt).
- SD1677 – Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 1677; LLTIB: B 21706, VUB: Lr 1382a, Lr 1382, LMAVB: mf. 2299, LK–17/12; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2012) (www.lki.lt/seniejirastai).
- SD1713 – Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 1713; Biblioteka Jagiellońska 586056 I.
- SG I, II – Saliamonas Mozerka Slavočinskis, *Giesmės tikėjimui katolickam priderančios*, Vilnius, 1646; Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 15.714; internetinis leidinys, perrašą parengė Ričardas Petkevičius, Birutė Kabašinskaitė (2003) (www.lki.lt/seniejirastai).
- SŠGr – Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas, *Compendium grammaticae Lithvanicae*, Karaliaučius, 1673; StB PK: Zq 14528; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2010) (www.lki.lt/seniejirastai).
- StaIs1823 – Simonas Stanevičius, *Istorija šventa*, Vilnius, 1823; VUB: Lr 14; skaitmeninis tekstas, perrašą parengė Birutė Gudalienė (2016).
- StaPa1829 – Simonas Stanevičius, *Šešios pasakos*, Vilnius, 1829; LNB: A 5/829; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- StrSp1820 – [Antanas Strazdas,] *Spasabas giedojimo mišių šventų*, Vilnius, [apie 1820]; VUB: Lr 2309.

- Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, Instytut Języka Polskiego, Wydziału Polonistyki UW, vad. Izabela Winiarska-Górska (www.ewangelie.uw.edu.pl).
- ŠG – Danielius Kleinas, Frydrichas Šusteris, *Naujos giesmių knygos*, Karaliaučius, 1704; VUB: Lr 1383; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2006) (www.lki.lt/seniejirastai).
- Škap1859 – *Škaplierius* (plakatas), Leipcigas, [1859], perrašas: Jurgita Venckienė, „Trys lietuviški XIX amžiaus plakatai Čikagos Newberry bibliotekoje“, *ALT* 17, 2015, 269–278.
- ŠKS – Baltramiejus Šulcas, Bernardas Zandenas, *Krikščioniškas susikalbėjimas*, Karaliaučius, 1694; Российская национальная библиотека: Культура 15.26.6.109; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2005) (www.lki.lt/seniejirastai).
- ŠP1725 – *Pamokslas krikščioniškas*, Vilnius, 1725; VUB: Lr 1265; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2016).
- TG – Rankraštinės giesmės *KING* Torunės egz. priešlapiuose; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu: Pol.7.II.4334.
- UG – Rankraštinis giesmynėlis Uppsalos universiteto bibliotekoje; Uppsala universitetsbibliotek: Utl. rar. 175; skaitmeninis tekstas, parengė Mindaugas Šinkūnas (2014).
- V1889 – *Varpas* 1, Tilžė, 1889; LNB: ALp 296 (157350).
- VaiPa1898 – Vaižgantas, *Patarmės rodos priderančio elgimosi*, priedas prie: *Tėvynės sargas* 2, [Tilžė,] 1898; LNB: NPDAF LC 102631; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValAt1869 – Jonas Zabermannas, [Motiejus Valančius,] *Apie atpuskus jubiliejiškus*, Tilžė, 1869; LNB: NPDAF LC A 11/869 (L3331); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValBr1869 – [Motiejus Valančius,] *Apie brostvoas*, [Tilžė, 1869]; LNB: NPDAF C 224522; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValDa1867 – [Motiejus Valančius,] *Davatkų knyga*, Vilnius [Tilžė,] 1864 [1867?]; LNB: NPADF 110539; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValGy1868 – [Motiejus Valančius,] *Gyvenimai Šventųjų*, Tilžė, 1868; LNB: NPDAF LC 730169; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValJu1873 – [Motiejus Valančius,] *Palangos Juzė*, Vilnius [Tilžė,] 1863 [1873]; LNB: A 7/873 (La152990); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValKa1890 – [Motiejus Valančius,] *Knyga giesmių arba kantičkos*, Vilnius [Tilžė,] 1863 [1890]; LNB: NPDAF LC A 17/890 (609417); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValLi1869 – [Motiejus Valančius,] *Litanija*, [Tilžė, 1869]; LNB: NPDAF A 8/869 (L3323); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValMa1895 – [Motiejus Valančius,] *Matytinis dėl brolių ir seserų brolijos blaivystės*, Varniai [Tilžė,] 1858 [1895]; LNB: NPDAF C 721374; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValMo1869 – [Motiejus Valančius,] *Mokslas Rymo katalikų*, Vilnius [Tilžė,] 1863 [1869?]; LNB: NPADF C 840642; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValPa1868 – [Motiejus Valančius,] *Paaugusių žmonių knygelė*, [Berlynas, 1868]; LNB: NPDAF LC 747212; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValŠn1868 – [Motiejus Valančius,] *Šnekesys kataliko su ne kataliku*, [Tilžė, 1868]; LNB: NPDAF LC A 4/868 (L3324); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).

- ValTa1852 – [Motiejus Valančius,] *Tamošiaus iš Kempis Apie sekimą Jėzaus Kristaus*, Vilnius, 1852; LNB: A 5/852 (709556).
- ValTa1868 – [Motiejus Valančius,] *Iš tamsybės*, Tilžė, 1868; LNB: A 5/868; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValTr1891 – Motiejus Valančius, *Pasakojimas Antano Tretininko*, Plymouth, 1891; LNB: NPDAF C 206775; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValVa1868 – [Motiejus Valančius,] *Vaikų knygelė*, [Tilžė, 1868]; LNB: NPDAF LC 269860; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- ValŽe1848 I-II – Motiejus Valančius, *Žemaičių vyskupystė* 1–2, Vilnius, 1848; LNB: NPDAF 19266, 209694.
- ValŽy1858 – Motiejus Valančius, *Žyvatai šventųjų*, Vilnius, 1858; LNB: A 12/858; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- VE – Baltramiejus Vilentas, *Enchiridionas*, Karaliaučius, 1579; VUB: Lr 1386; skaitmeninis tekstas, parengė Ona Aleknavičienė (1997).
- VEE – Baltramiejus Vilentas, *Evangelijos bei Epistolos*, Karaliaučius, 1579; VUB: Lr 1387, GStA PK: XX StUB Königsb. Nr. 54; skaitmeninis tekstas, parengė Ona Aleknavičienė (1997, 2016).
- VilAp1876 – Petras Vileišis, *Apsakinėjimas apie žemę ir atmainas ore*, Peterburgas, 1876; LNB: NPDAF LC 21036; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- VilGe1898 – [Petras Vileišis,] *Trumpa geografija*, Chicago, 1898; LNB: NPDAF LC 23634; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- VilIš1876 – [Petras Vileišis,] *Dvi labai naudingos šnekos*, Peterburgas, 1876; LNB: NPDAF LC 22197; skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- VilJo1877 – [Petras Vileišis,] *Jonas ir Aniutė*, Peterburgas, 1877; LNB: A 2/877 (358002); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- VilLe1892 – [Petras Vileišis,] *Už ką mes lenkams turime būti dėkingi arba nedėkingi*, Tilžė, 1892; LNB: GB 58 (LI 99/7969); skaitmeninis tekstas (www.epaveldas.lt).
- WNT1593 – Jakub Wujek, *Nowy Testament*, Krokua, 1593; Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu: SD 391.II.
- WP – *Wolfenbüttelio postilė*, 1573 (rankraštis); HAB: Cod. Guelf. 11. 2 Aug. 2°; internetinis leidinys, perrašą parengė Jolanta Gelumbeckaitė (2007–2008) (www.lki.lt/seniejirastai).
- ZE – Lozorius Zengštokas, Baltramiejus Vilentas, *Enchiridionas*, Karaliaučius, 1612; GStA PK: XX StUB Königsb. Nr. 55; internetinis leidinys, perrašą parengė Ona Aleknavičienė (2008) (www.lki.lt/seniejirastai).
- ZEE – Lozorius Zengštokas, Baltramiejus Vilentas, *Evangelijos bei Epistolos*, Karaliaučius, 1612; LMAVB: LK–17/7; internetinis leidinys, perrašą parengė Ona Aleknavičienė, Giedrė Olsevičiūtė (2007) (www.lki.lt/seniejirastai).
- ZG – Lozorius Zengštokas, *Giesmės Chriščioniškos ir Duchauniškos*, Karaliaučius, 1612; LMAVB: LK–17/8; internetinis leidinys, perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (2003) (www.lki.lt/seniejirastai).
- ZK1701 – Bernardas Zandenas, *Katekizavimas*, Karaliaučius, 1701; Российская национальная библиотека: 15.26.6.109.

Mindaugas Šinkūnas

THE ORTHOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE NAME
KRISTUS, KRYSTUS, CHRISTUS, CHRYS-TUS, AND CRISTUS
IN THE 16–19TH CENTURIES

Summary

In Lithuanian texts, the spelling of Christ's name varied up until the middle of the nineteenth century. In earlier writings, we can find the spellings *Kristus*, *Krjstus*, *Krystus*, *Christus*, *Chrjstus*, *Chrystus*, and *Cristus*, as well as some abbreviations that may be ordered chronologically this way: *xp-*, *cr-*, *Ch-*, *Xst-*.

The oldest examples can be found in the manuscript prayers of the beginning of the sixteenth century. The accusative singular form *kristu* with the initial *k-* corresponds to the Polish spelling of the same name in manuscripts of the same time. The abbreviation *cr-* might have been a reflection of the Latin *Cristus* of the Middle Ages.

The broadest generalization of the changes in orthography of Christ's name allows me claim that it was the editors of Lithuanian texts in East Prussia who modified the form *Christus* into *Kristus* according to the Lithuanian pronunciation (these were Lutheran texts from the middle of the seventeenth century). Catholics in the Grand Duchy of Lithuania, however, simultaneously switched to the spelling *Chrystus* (sometimes returning to *Christus*) and kept at it for a comparatively long period, most probably up to the middle of the nineteenth century. The writings of the Lithuanian Evangelical Reformed Church do not yield any more consistent norms of the spelling; the selection of a variant depended either on the habits of writers or on the sources employed: during the seventeenth to the beginning of the nineteenth century, the Lithuanian Evangelical Reformed Church used four orthographic variants of the name.

Preliminary research into the Polish variants of Christ's name in fourteenth- to fifteenth-century manuscripts reveals that the Lutherans of the sixteenth century forgot the spelling *Krystus* and, under the influence of Latin and German texts, they chose the form *Christus*. Polish Catholics, after Bible translator Jan Leopolita's search and vacillation between *Christus* and *Chrystus* by Jakub Wujek in the second translation, selected *Chrystus*. The Polish Evangelical Reformed Church and the Antitrinitarians, who adhered to the spellings *Kristus* and *Krystus* in the sixteenth century, also began writing *Chrystus* in the year 1606.

MINDAUGAS ŠINKŪNAS
Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
el. p.: mindaugas@lki.lt

Gauta 2016 m. rugsėjo 7 d.